

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2015 metai

2

LI

Vilnius 2016

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2015

2

Vilnius 2016

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2015

2

Vilnius 2016

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2016
© Straipsnių autoriai, 2016

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos panorama rankraštiniuose žemėlapiuose

Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI–XIX amžiaus rankraštiniai kartografijos šaltiniai (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai), parengė Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, 312 p. ISBN 978-609-4596-22-3.

Senųjų žemėlapių ir ikonografinės medžiagos publikavimo tradicijos Lietuvoje nėra gilios. Kukliai ir ne itin išpūdingai atrodydami Europos kartografinio paveldo publikavimo ir sklaidos kontekste, visgi galime džiaugtis, jog per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje pasirodė keletas reikšmingų kartografinės medžiagos publikacijų, kurios iš dalies patenkino tokio pobūdžio šaltinių publikacijų poreikį¹.

Dar labiau skatina džiaugtis pastarieji keleri akivaizdaus proveržio metai, sėkmingai rengiant ir realizuojant skaitmeninto kultūros paveldo atvirajai prieigai projektus. 2011–2013 m. Vilniaus universiteto vykdytą projektą „Virtuali istorinė Lietuva: LDK“ vainikavo interneto svetainės „Orbis Lituaniae“ sukūrimas, kurioje ne tik beveik septyni šimtai straipsnių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet ir suskaitmenintas Joachimo Lelevelio (1786–1861) fonde saugomas kartografijos rinkinys, kuriame – per keturis šimtus Lietuvos bei Europos žemėlapių². Reikšmingas žingsnis realizuojant senųjų žemėlapių pateikimo mokslo tyrimams ir visuomenei idėją buvo ir Vilniaus universiteto

¹ *Senieji Lietuvos žemėlapiai: iš Vilniaus universiteto rinkinių*, I aplankas: iš Joachimo Lelevelio ir kitų rinkinių; II aplankas: iš Vaclovo Dargužo kolekcijos, Vilnius, 1999; *Lietuva žemėlapiuose*, parengė A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 1999, 2002, 2-asis papild. leid., 2011; *Lithuania on the map*, compiled by A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 2002, 2nd expanded ed. 2011.

² *Orbis Lituaniae*, <<http://www.ldkistorija.lt/>> [žiūrėta 2016 05 20].

bibliotekoje saugomos kunigo Vinco Mincevičiaus (1915–1992) privačios kartografijos kolekcijos (XVI–XX a.) publikavimas elektroninėje erdvėje. Šioje kolekciijoje taip pat galima rasti ne vieną vertingą XVI–XIX a. pasaulio, Europos ar atskirų regionų žemėlapių bei miestų planą³.

Neverta abejoti, jog mokslo, tyrimų ir atminties institucijų fonduose saugomų kultūros vertybių klodai labai turtingi, įvairūs ir daugiasluoksniai, todėl būtina intensyvuoti šio paveldo tyrimų ir sklaidos pastangas. Kartografinė medžiaga yra neatsiejama šio proceso dalis, juolab kad tradicinių kartografijos paveldo leidinių ar skaitmeninių jų versijų visuomenės poreikių niša anaipol nėra užpildyta. Tai įrodo pastaraisiais metais gausėjančios tyrinėtojų iniciatyvos.

Viena naujausių kartografinių šaltinių publikacijų pasirodė 2013 m. Archeologai Ernestas Vasiliauskas ir Gintautas Zabiela parengė šaltinių publikaciją „Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje“⁴. Šiame leidinyje buvo surinkta ir apibendrinta informacija apie su Lietuva susijusius ikonografijos ir kartografijos šaltinius, saugomus įvairiose Švedijos saugyklose – Upsalos universiteto bibliotekoje, Karališkojoje bibliotekoje, Nacionaliniame archyve, Švedijos karo archyve bei Karo muziejuje⁵. Publikacijos koncepcija novatoriška, nes tai pirmasis bandymas surinkti ir paskelbti būtent užsienio saugyklose saugomus lituanistinės tematikos kartografinius ir ikonografinius šaltinius.

Tomo Čelkio ir Valentinos Karpovos-Čelkienės parengta XVI–XIX a. rankraščių kartografijos šaltinių publikacija⁶, viena vertus, rodo grįžimą prie tradicinių pasirinkimų – ieškoti, tirti ir skelbti Lietuvos archyvinėse saugyklose saugomus žemėlapius (autorai pabrėžia, jog tyrimo grindimas tik Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus dokumentais yra svarbi darbo savybė⁷), kita vertus, – šių mokslininkų dueto užmojis pristatyti visuomenei būtent rankraštinis kartografijos kūrinius bei sukurti naują

³ 2007–2009 m. Vilniaus universiteto biblioteka dalyvavo tarptautiniame projekte ENRICH (*European Networking Resources and Information Concerning Cultural Heritage*), kurio tikslas – sukurti virtualią mokslinių tyrimų aplinką ir skaitmeninio turinio tyrimo įrankius. Viena skaitmeninimui pasirinktų turinio dalių buvo V. Mincevičiaus senųjų žemėlapių kolekcija (331 žemėlapis).

⁴ *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarytojai, teksto autoriai: E. Vasiliauskas, G. Zabiela, Klaipėda, 2013, 127 p., [33] sulankst. žml. dėkle.

⁵ L. B u c e v i č i ū t ė, Lietuva Švedijos žemėlapiuose ir istoriniuose vaizduose, *Lietuvos istorijos metraštis. 2013 metai 1*, Vilnius, 2014, p. 179–184 (Recenzija leidiniui: *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarytojai, teksto autoriai: E. Vasiliauskas, G. Zabiela, Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 2013).

⁶ *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI–XIX amžiaus rankraštiniai kartografijos šaltiniai (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai)*, parengė Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius, 2015, 312 p.

⁷ Ten pat, p. 15.

tokio tipo šaltinių tyrimo metodologiją neabejotinai skatina konstatuoti, jog tai dar vienas inovatyvus prisilietimas prie kartografinio paveldo, kuris, tikėtina, nebus vienkartinė iniciatyva, o taps ilgalaikiu tikslu.

Leidinių sudaro įvadas (p. 7–10), du skyriai, kuriuose detalai aptariamos rankraštinių žemėlapių ir planų šaltiniotyris problemos, kartografinių dokumentų poreikio ir panaudos galimybės istoriniuose tyrimuose bei teikiamos metodologinės rankraštinių žemėlapių tyrimo rekomendacijos (p. 11–15); taip pat pristatoma kartografiniuose šaltiniuose užčiuopta ženklų ir simbolių sistema bei jos raidos ypatybės (p. 16–39). Pagirtina, jog tekste pristatomos įžvalgos yra gausiai iliustruotos konkrečiais pavyzdžiais. Šios vizualizacijos yra svarbi ir tikslinga nuoroda skaitytojui, gidas tolesnei pažinčiai su rankraštiniais žemėlapiais ir planais. Leidinyje taip pat skelbiamos tyrimo išvados (p. 40–41) ir pateikiami kartografinių šaltinių publikavimo principai (p. 42–43). Gretutinis informacijos tekstas anglų kalba suteikia galimybę kitakalbei auditorijai pažinti Vilniaus universiteto bibliotekos fonduose saugomų kartografinių vertybių įvairovę ir specifiką (p. 46–84). Skaitytojo patogumui taip pat pateikiamas publikuojamų kartografinių šaltinių sąrašas (p. 85–91). Likusioji leidinio dalis skirta išsamiai pristatytų ir suklasifikuotų kartografinių šaltinių vizualinei prezentacijai (p. 96–307), nepamirštant pateikti ir naudotų šaltinių bei literatūros sąrašo (p. 308–311).

T. Čelkio ir V. Karpovos-Čelkienės parengtos publikacijos pagrindą sudaro šimtas XVI–XIX a. kartografinių šaltinių iš Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus. Tenka pastebėti, jog šaltinių chronologijos ir juose atspindimos geografinės aplinkos požiūriu publikacija yra labai nelygiavertė. Publikaciją pristatantis dangumi sklendžiančio paukščio įvaizdis asocijuojasi su tolygiu, visa apimančiu, erdvę ir laiką apjungiančiu panoraminio geografinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvės bei chronologijos tolygumo ir trūksta, nes XVI a. rankraštinių žemėlapių leidinyje skelbiami tik 5 vienetai ir juose atspindima tik Palenkės vaivadijos geografija. XVII a. žemėlapių taip pat nedaug – 6 žemėlapių vienetai iš baltarusiškų ir ukrainietišκών Lietuvos teritorijų. Akivaizdu, jog šios publikacijos pagrindas – XVIII ir XIX a. sukurti žemėlapiai, kuriuose atsiskleidžia visa autorius dominanti geografinės aplinkos įvairovė: surinkti žemėlapiai, kuriuose atspindima lietuviškų, lenkiškų, baltarusiškų ir ukrainietišκών žemių geografija. Taigi XVI–XVII a. rankraštiniai žemėlapiai šiame leidinyje sudaro tik 10 procentų informacijos, vyrauja XVIII–XIX a. kartografijos šaltiniai. Žinoma, įvade autoriai teisingai pastebi, jog neretai XIX a. pradžios žemėlapiuose buvo perbraižoma ankstesnių amžių kartografinių šaltinių informacija, todėl ir XIX a. žemėlapiuose galima puikiai atpažinti buvusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, vėliau Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorinę struktūrą. Ko gero, autoriai, sutelkę dėmesį tik į vienos archyvinės saugyklos turinį, neišlaikė reikiamo publikuojamų šaltinių geografinės ir chronologinės įvairovės balanso.

Atskirai reiktų pakomentuoti ir publikuojamų kartografinių šaltinių sąrašą. Autoriai visus žemėlapius grupuoja geografiškai, skirdami Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos ir Ukrainos žemių žemėlapius. Tai išties patogus būdas, leidžiantis greitai ir nesunkiai peržvelgti dominančios teritorijos žemėlapių pasiūlą. Vidinės žemėlapių sąrašo chronologijos nėra griežtai laikomasi, bet tai suprantama, nes kai kuriuose žemėlapiuose vaizduojamos tos pačios teritorijos valdų ribos skirtingais metais. Todėl tikslinga žemėlapius pagal vaizduojamą teritoriją sudėti į vieną vietą ir šiek tiek pažeisti sąrašo chronologinį eiliškumą. Toks sprendimas leistų kompleksiskai pristatyti tam tikros teritorijos vaizdą žemėlapiuose įvairiais laikotarpiais ir įvertinti užfiksuotų objektų raidą.

Kita vertus, tik geografinis publikuojamų žemėlapių pateikimo būdas šiek tiek užgožia autorių pristatytą kartografinių šaltinių klasifikavimo principą pagal žemėlapių paskirtį ir turinio informaciją. T. ir V. Čelkių teigimu, visus XVI–XIX a. rankraštinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų žemėlapius vertėtų skirstyti į penkias kategorijas: dvarų ir žemių valdų žemėlapius, žemių atribojimo ir ribų žemėlapius, urbanistinius žemėlapius ir planus, vienuolynų kompleksų brėžinius ir planus, valstybės pareigūnų iniciatyva parengtus administracinių vienetų žemėlapius, kuriuose buvo fiksuotos valstybės teritorijos sienos (p. 40). Plačiau nesvarstant, ar iš tiesų autoriai metodologiniu požiūriu išgrynino šią klasifikaciją ir ar pakanka vienos archyvinės saugyklos turinio šiai klasifikacijai pagrįsti, visgi verta pabrėžti, jog pristatomas skirstymas yra inovatyvus, ženkliai praplečiantis ligšiolinius rankraštinių kartografinių šaltinių klasifikavimo bandymus. Taigi kyla klausimas, kodėl ne šis principas buvo pasirinktas sudarant publikuojamų žemėlapių sąrašą. Geografinė objektų prieskyra galėjo tapti tiesiog papildomu šaltinių grupavimo kriterijumi.

Greičiausiai nesuklysimė teigdami, jog būtent žemėlapis yra viena aiškiausių ir lengviausiai suvokiamų geografinių duomenų atvaizdavimo formų. Dažniausiai žemėlapis atspindi dvimatės erdvės realybę, todėl jį paprasta atspindėti plokščiaame paviršiuje. Neatsiejami žemėlapių elementai – tam tikroje koordinacinių sistemoje užfiksuoti taškai, linijos, plotiniai objektai. Ypač svarbi yra žemėlapių legenda, kuri sujungia erdvinę (geografinių objektų padėtis plokštumoje) ir neerdvinę (spalvos, simboliai, ženklai, tekstiniai įrašai) informaciją. Taip pat svarbią funkciją atlieka mastelis, tai yra sutartinis dydis, kuris parodo, kiek kartų vietovės vaizdas yra sumažintas žemėlapyje arba plane.

Suvokdami šią žemėlapių informacijos vertę, autoriai skyrė daug dėmesio publikuojamų kartografinių šaltinių „prakalbinimui“. Anot publikacijos rengėjų, nėra universalių taisyklių ir metodologinių rekomendacijų, kaip aprašyti tokio pobūdžio šaltinius, todėl tikslinga remtis susiklosčiusiomis praktikos tradicijomis ir teikti naujus siūlymus. Būtina pabrėžti, jog T. ir V. Čelkiai atliko šaltiniotyrinį rankraštinių žemėlapių ir planų tyrimą, todėl publikacijoje pateikiamas kartografinių šaltinių aprašas yra labai išsamus, informacijos kiekiu ir detalumu gerokai lenkiantis iki šiol taikytą praktiką.

Rengėjai pateikia ne tik bazinę informaciją apie šaltinį (pavadinimas, sukūrimo vieta ir laikas, bendri fiziniai duomenys, trumpa anotacija), bet ir analizuoja dokumentus diplomatikos aspektu. Autoriai akcentuoja šaltinių diplomatikos ypatybes, išaiškina, transkribuoja, pateikia atitikmenis lietuvių kalba ir lokalizuoja žemėlapių ir planų oikonomus bei toponimus, komentuoja legendą bei įvairius įrašus, antspaudus, popieriaus vandenženklis. Be kita ko, apskaičiuoja žemėlapių mastelį, jeigu originale jis nebuvo nurodytas. Publikacijoje pasitaiko dokumentų, kurie jau buvo publikuoti anksčiau; šią informaciją autoriai taip pat pateikia skaitytojui.

Taigi publikacijos rengėjai atliko išties didelį ir naudingą darbą. Išsamus kiekvieno šaltinio fizinių duomenų ir turinio informacijos aprašymas palengvins skaitytojo užduotį suvokti žemėlapių informaciją ir ją tikslingai panaudoti tyrimuose. Kita vertus, toks detalus šaltinių pristatymas kartu su teorine įvado dalimi neabejotinai turėtų būti patrauklus ne tik mokslininkams, bet ir plačiajai visuomenei; siūlomi įrankiai padės be didesnių pastangų perskaityti kartografinių šaltinių turinį.

Šiek tiek abejonių kelia autorių siekis nustatyti mastelį tais atvejais, kai žemėlapių ar planų rengėjai jo tiesiog nepateikė. Teoriškai nustatyti mastelį yra įmanoma, tereikia išmatuoti apytikrą atstumą tarp dviejų kartografiniame šaltinyje pavaizduotų gyvenviečių ir palyginti jį su analogu realybėje. Visgi šis būdas turi akivaizdžių spragų. Visų pirma, rankraštiniame žemėlapyje nėra naudojama koordinačių sistema, net kartografuojamų teritorijų orientacija pasaulio dalių atžvilgiu ne visada yra pateikiama, todėl nurodomas atstumas tarp gyvenviečių vienu atveju gali būti labai artimas analogui realybėje, kitu atveju – ženkliai prasilenkti. Todėl tikimybė suklysti nustatant bent apytikrą rankraštinio žemėlapijo ar plano mastelį taip pat yra didelė. Be kita ko, šiandieninis reljefas yra labai pakitęs, lyginant jį su tomis vietovėmis ir gyvenvietėmis, kurios vaizduojamos rankraštiniuose žemėlapiuose, todėl rasti išties patikimų erdvės orientyrų masteliui apskaičiuoti praktiškai yra neįmanoma.

Paukščio skrydžio perspektyva įtikinamai atskleidžia pagrindinį darbo autorių tikslą – kompleksiskai pristatyti rankraštiniuose žemėlapiuose ir planuose atsiveriančią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvę, išmatuojant jos istorinio kraštovaizdžio ribas, įvertinant geografinės aplinkos transformacijas ir fiksuojant urbanistinės krašto raidos tendencijas bei jų kaitą. Be kita ko, pasirinkta tyrimo strategija leidžia bent iš dalies užčiuopti prabėgusių šimtmečių žmogaus kognityvinius – mentalinius žemėlapijo suvokimo aspektus.

Svarbu pabrėžti ir tai, jog T. ir V. Čelkių parengta publikacija yra labai įdomi ir semiotiniu požiūriu. Autoriai užsimena apie semiotiko Felixo Thürlemano suformuotas erdvės vaizdavimo kartografiniuose šaltiniuose įžvalgas⁸, pasufleravusias rengėjams

⁸ F. Thürleman, Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose, *Baltos lankos*, Vilnius, t. 30, 2009, p. 49–65.

ir taiklią „paukščio skrydžio“ metaforą, tapusią svarbiu publikacijos pavadinimo akcentu (p. 38–39). Minėtinas ir prieš keletą metų pasirodęs Jovitos Bružienės tyrimas, skirtas 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapiu semiotinei analizei⁹, taip pat kiek anksčiau – Arvydo Maciulevičiaus straipsnis, skirtas tarpdisciplininiam miesto reprezentacijos tyrimui įvairiuose spaudiniuose¹⁰. Šie pavyzdžiai rodo pribrendusius metodologinius pokyčius, kurie leidžia žemėlapią vertinti kaip rimtą, daugiasluoksnį ir labai informatyvų šaltinį. Kartografinio diskurso naratyvumas, žemėlapyje atskleidžiantys erdviškumo tipai, objektų topografija, sociosemiotinis erdvės ir joje esančių urbanistinių elementų išdėstymas – visa tai leidžia pamatyti žemėlapią naujoje tyrimų šviesoje ir pagrįstai nuplėšti iki šiol jam taikytą tik iliustratyvios teksto puošmenos etiketę.

Taigi ši kartografinių šaltinių publikacija – tai puikus mažiau žinomų, bet turinio prasme labai įdomių ir vertingų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją liudijančių paveldo dokumentų įtraukimo į mokslo apyvartą pavyzdys. Vertingos informacijos gali tikėtis įvairių mokslo sričių specialistai: istorikai ir menotyrininkai, kultūrologai, architektūros ir urbanistikos specialistai, etnologai, sociologai ir semiotikai. Reikia viltis, jog tokių kartografinio paveldo publikavimo ir sklaidos iniciatyvų ateityje gausės, jos atidengs dar ne vieną Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeities sluoksnį ir rengs dirvą gilesniems tyrimams.

Laima Bucevičiūtė

⁹ J. Bružienė, *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiu analizė*, Vilnius, 2013.

¹⁰ A. Maciulevičius, Miesto reprezentacija ankstyvųjų naujųjų laikų spaudiniuose, *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 2010, p. 50–71.

Vienuolynų sekuliarizacijos buvusioje Abiejų Tautų Respublikoje ir Silezijoje tyrimai

Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie = Dissolutiones monasteriorum in Re Publica Utriusque Nationis et Silesia sitorum ad processus Europaeae saecularisationis relata. Red. Marek Derwich, t. I–IV (Opera ad Historiam Monasticam Spectantium. Series I, Colloquia, 8/I–IV), Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2014, ss. 464, 474, 520, 560. ISBN t. I–IV: 978-83-87843-21-2

T. I: **Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów, austriackiego i rosyjskiego = Originis. Dissolutiones in terris ab Austriacis et Russis occupatis acta** (Opera ad Historiam Monasticam Spectantium. Series I, Colloquia, 8/I), s. 464. ISBN 978-83-87843-22-9

T. II: **Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego = Dissolutiones in Silesia Borussica ac terris a Borussis occupatis actae** (Opera ad Historiam Monasticam Spectantium. Series I, Colloquia, 8/II), s. 474. ISBN 978-83-87843-23-6

T. III: **Źródła. Skutki kasat XVIII i XIX w. Kasata w latach 1954–1956 = Eventus dissolutionum saeculi duodevicesimi et undevicesimi. Dissolutiones communistarum tempore actae** (Opera ad Historiam Monasticam Spectantium. Series I, Colloquia, 8/III), s. 520. ISBN 978-83-87843-24-3

T. IV: **Dokumentacja = Documenta** (Opera ad Historiam Monasticam Spectantium. Series I, Colloquia, 8/IV), s. 560. ISBN 978-83-87843-25-0

2014 m. Wrocławo istorijos mylėtojų draugija išleido keturis tomus, skirtus vienuolynų tyrimams, pavadintus „Vienuolynų panaikinimas buvusioje Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje ir Silezijoje Europos sekuliarizacinių procesų kontekste“. Tai daugybės ilgų mokslinių tyrimų rezultatas. Kaip pirmojo tomo įžanginiame straipsnyje rašo šių knygų redaktorius, Wrocławo universiteto profesorius Marekas Derwichas, viskas prasidėjo nuo 2010 m. lapkričio 18–21 d. vykusios tarptautinės mokslinės konferencijos „Prūsiskasis vienuolynų panaikinimas Silezijoje sekuliarizacijos procesų Lenkijoje ir Europoje kontekste“ (*Pruskie kasaty klasztorne na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Polsce i Europie*). Joje pranešimus skaitė 90 mokslininkų. Konferencija inspiravo nuo 2012 m. Wrocławo istorijos mylėtojų draugijos rėmuose vykdomą projektą „Uždarytų vienuolynų kultūrinis palikimas senosios Respublikos žemėse ir Silezijoje XVIII ir XIX a.: likimai, reikšmė, inventorizacija“ (*Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*). Prof. M. Derwicho vadovaujamas projektas subūrė daugiau kaip 200 įvairių šalių mokslininkų (internetinis projekto puslapis: <<http://www.kasaty.pl/projekt/>>).

Į aptariamus tomus pateko 70 konferencijos metu perskaitytų pranešimų, tapusių moksliniais straipsniais, bei dar 6 jau po konferencijos gimę tyrimai. Taigi, iš viso leidinyje skelbiami 76 moksliniai straipsniai, kurie pagal temas išskirstyti į 3 tomus (atitinkamai 24, 24 ir 28 straipsniai). Straipsnių autoriai – Lenkijos, Čekijos, Vokietijos, Austrijos, Prancūzijos, Rusijos mokslininkai, taip pat straipsnį lenkų kalba paskelbė ukrainietis. Ketvirtajame tome (pavadintame „Dokumentacija“) sudėtos ankstesniuose tomuose išspausdintų straipsnių iliustracijos (reikia pasakyti, kad pasirinktas šiek tiek savotiškas, matyt, finansinių sumetimų nulemtas toks medžiagos paskirstymo būdas), taip pat išsami visus tris tomus apimanti bibliografija, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės, informacija apie autorius ir visų 4 tomų turinys. Asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės, informacija apie autorius, turinys yra ir kiekviename tome, tad toks informacijos sujungimas ketvirtame tome gali pasirodyti kaip bereikalingas pakartojimas. Nepaisant minėtos pastabos, apskritai visi keturi tomai palieka kruopščiai parengtų knygų išpūdį. Kadangi tiriamas daugiakultūrinis regionas, kuriame oficialios valstybinės kalbos keitėsi kelis kartus, vietovardžiai pateikiami šiuolaikinėmis formomis įvairiomis kalbomis (lenkų, ukrainiečių, vokiečių, rusų ir pan.), kas atitinka modernius šiuolaikinės visuomenės reikalavimus.

Nors iš pavadinimo galėtų atrodyti, kad leidiniuose apimta visa buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorija, tačiau atspindima daugiausia dabartinės Lenkijos teritorija ir vakarinė Ukraina, Galicija. Į tyrimo lauką šiuolaikinės Baltarusijos bei Lietuvos teritorija iš esmės nepateko. Lietuviškai tematikai atstovauja tik pirmajame tome išspausdintas dominikono tėvo Sławomiro Brzozeckio straipsnis apie Vilniaus vienuolynų uždarymą XIX a. (*Kassaty klasztorów w Wilnie w XIX w.*), kuriame pateikiama šio miesto vienuolynų kasacijos istorija: iš 14 vyrų ir 4 moterų vienuolynų liko vienintelis benediktinių vienuolynas prie Šv. Kotrynos bažnyčios. Reikia pripažinti, kad mokslinė prasme šis straipsnis nėra stiprus, jis nepasižymi nei giliomis išvalgomis, nei naujai į mokslinę apyvertą įvedamų šaltinių gausa, tačiau jame pateikiamas apibendrintas vienuolynų uždarymo vaizdas lenkams svarbiame mieste.

Pirmo tomo pirmasis skyrius skirtas sekularizacijos fenomenui, teoriniams šiuolaikinių Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų mokslininkų, religijos sociologų conceptams, kuriuos pristato lenkų mokslininkas Bartłomiejus Stawiarskis. Taip pat aptariami sekularizacijos procesai Europoje XVII a. viduryje – XIX a. pradžioje, popiežiaus požiūris į vienuolynų uždarymą. Kadangi Prūsija, kurios sudėtyje tuo metu buvo dalis dabartinių Lenkijos žemių, buvo protestantiška valstybė, nagrinėjama, su kokiomis problemomis susiduria vienuolynai protestantiškose šalyse. Antrajame skyriuje aptarta jozefinizmo politika regione, Habsburgų imperijos valdytose žemėse: Čekijoje, dalyje Silezijos, Galicijoje. Kaip šios politikos pasekmė aptartas vienuolynų naikinimo procesas Krokuvoje, Senajame Sonče ir apskritai Galicijoje.

Trečiasis skyrius skirtas vienuolynų panaikinimo problematikai Rusijos prisijungtose žemės. Panašiai kaip antrajame skyriuje čia neapimama visa teritorija ir visi vienuolynai, daugiausia analizuojama situacija dešiniakrantėje Ukrainoje ir Lenkijos Karalystėje, bet, pvz., šiame kontekste yra minėtas straipsnis apie Vilnių. Novatoriškas ir svarbus yra paskutinis pirmojo tomo straipsnis, kuriame Rolandas Prejsas lygina kasacijos procesus Silezijoje 1810 m. ir Lenkijos Karalystėje 1864 m., pristatydamas įvairių valstybių vykdyto vienuolynų uždarymo proceso panašumus ir skirtumus. Beje, šiame tome, lyginant su kitais, daugiau skelbiama užsieniečių straipsnių, kurie padeda įvertinti vienuolynų kasacijos procesus platesniame regione. Apibendrinant pirmojo tomo pristatymą, galima pasakyti, kad šiame straipsnių rinkinyje užčiuopti pagrindiniai vienuolynų kasacijos momentai, parodoma, kiek daug dar yra neatsakytų klausimų, bei brėžiamos tolesnių tyrimų gairės.

Antras tomas skirtas vienuolynų uždarymo problematikai prūsiskojoje Silezijoje ir Prūsijos užimtose Lenkijos žemėse. Čia dar kartą publikuojamas moksliniame pasaulyje gana gerai žinomas 1818 m. spalio 30 d. Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo ediktas apie dvasininkų valdų perėjimą monarchijos naudai kaip atskaitos taškas gilinantis į uždarymo politiką ir į konkrečius vienuolynų likimus. Knygoje pateikiamas kasaciją patyrusių bažnytinių institucijų sąrašas (iš viso 109). Iš jų tik 7 vienuolynai nebuvo uždaryti. Kiti straipsnių autoriai labiau koncentruojasi į tam tikrus regionus ar vietas, aptardami atskirų vienuolynų situaciją. Plačiau aptartas Racibužo regionas, Gloguvo, Liubonžo, Opolės ir kitose vietovėse buvę konkretūs vienuolynai, daugiau dėmesio skirta Vroclavui. Kaip atskiri regionai išskirta Poznanės didžioji kunigaikštystė ir Vakarinė Prūsija, bei aptarti ten vykę procesai, remiantis atskirų vienuolynų pavyzdžiais. Daugiausia dėmesio skirta konkrečių vienuolynų kasacijos procesams, aptartos buvusių vienuolių integracijos visuomenėje problemos, individualūs likimai, prisitaikymai prie situacijos. Kaip pažymėjo tomo redaktorius M. Derwichas, iš kitų straipsnių būtų galima išskirti Agnieszkos Zablockos-Kos straipsnį apie Vroclavo miesto uždarytų vienuolynų pritaikymą miesto reikmėms. Atrodytų, kasacijos procesas turėtų atnešti vien neigiamus dalykus, tačiau, iš kitos pusės, miestas praturtėjo puošnėmis erdvėmis, puikiuose buvusių vienuolynų reprezentatyviuose pastatuose ėmė kurtis miesto valdžios įstaigos, muziejai, teatras, mokyklos, gimnazija, mokytojų seminarija, chirurgijos klinika, botanikos sodas ir pan., jėzuitų vienuolyno vietoje įsteigtas Vroclavo universitetas.

Taigi, nors straipsnių rinkinys išsamumu monografinio pobūdžio studijoms nepilygsta, tačiau jame signalizuojama apie esminius pokyčius ir pateikiama naujų vertinimų.

Trečiajame tome, kuriame įvertinami kasacijos proceso rezultatai, visų pirma dėmesys skiriamas vienuolynų archyviniam palikimui, bibliotekoms, muziejinėms vertybėms. Aprašyti su vienuolynų istorija susiję šaltiniai, saugomi Austrijos valstybiniame

archyve Vienoje, Ukrainos centriniam valstybiniame istoriniame archyve Lvove bei įvairiose dokumentų saugyklose Lenkijoje. Tokiais straipsniais siekiama informuoti apie išlikusius šaltinius, kurie svarbūs tolesniam temos tyrimui. Šioje knygos dalyje taip pat analizuojama, į kokias bibliotekas pateko gausūs vienuolynų knygų rinkiniai, kiek jų išliko iki šių dienų. Čia būtų galima išskirti vienos garsiausių Lenkijoje knygų istorikės Jolantos Gwioździk straipsnį, pristatantį ir apibendrinantį vienuolynų knygų rinkinių likimą buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje. Ši autorė naudojosi ir lietuvių istoriko Arvydo Pacevičiaus įdirbiu, paskelbtu monografijoje „Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais. Dingęs knygos pasaulis“ (Vilnius, 2005). Beje, tai vienintelis lietuvių mokslininkas, patekęs į analizuojamų tyrėjų akiratį. Kitame tomo skyriuje trijuose straipsniuose pasakojama apie vienuolynų paveldą, patekusį į Nacionalinį muziejų Varšuvoje, Vroclavo universitetą ir Nacionalinį muziejų Vroclave. Priešpaskutinis šio tomo skyrius skirtas vienuolynų uždarymo rezultatams, jame nagrinėjamas kasacijos poveikis XIX a. visuomenės raidai ir vienuoliškosios kultūros relikvai tuometinėje visuomenėje. Tomas baigiamas Agatos Mirek straipsniu apie paskutinį kasacijos etapą Lenkijoje – 1954 m. įvykusį moterų vienuolių iškeldinimą iš Silezijos.

Daugybės dalykų, kurie yra šiuose 4 tomuose, neaptariau, kviesdama atsiversti šias knygas ir susipažinti su vienuolynų kasacijos procesais iš esmės dabartinėje Lenkijos teritorijoje ir vakarinėje Ukrainoje, kruopščiais atvejų tyrimais, naujais procesų vertinimais ir pastangomis suregistruoti uždarytų vienuolynų kultūrinį palikimą. Įspūdingi leidiniai parodė, kad šiuolaikiniams Lenkijos mokslininkams vienuolynų uždarymas yra svarbi ir skausminga tema, todėl reikia viltis ateityje sulaukti daugiau dar įdomesnių tyrimų, juo labiau kad minėto M. Derwicho vadovaujamas projektas dar nesibaigė. Taip pat šis tyrimas galėtų paskatinti Lietuvos mokslininkus tirti vienuolynų uždarymo procesus ir kultūrinį paveldą buvusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje.

Vaida Kamuntavičienė

Studija „be pykčio ir šališkumo“

Rimantas Žizas. **Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.** Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, 608 p. ISBN 978-9955-847-88-5.

Dabartiniai 1940–1990 m. laikotarpio Lietuvos istorijos tyrinėtojai susiduria su panašia problema kaip ir sovietmečio istorikai, mėginę bent kiek objektyviau nagrinėti nepriklausomos Lietuvos Respublikos epochą. Viešajame diskurse ir tuo metu, ir dabar tiek 1918–1940, tiek 1940–1990 m. periodai buvo ir tebėra atitinkamai mistifikuojami, jų neigiamu paveldu aiškinamos aktualios visuomenės bėdos. Sovietiniai propagandistai priskirdavo „kapitalizmo atgyvenoms“ girtuokliavimą, savanaudiškumą bei „religinius prietarus“, o šiuolaikiniuose tyrimuose, apibūdinant sovietines liekanas, diapazonas daug platesnis, tiesiog neapbrėpiamas. Tiesa, „kapitalizmo atgyvenų“ demaskavimas buvo oficialus komunistų partijos propagandos uždavinys, šiais laikais tokio statuso „sovietinių liekanų“ atskleidimas neturi. Užtat jį su kaupu kompensuoja ne tik žiniasklaidos apžvalgininkų ir interneto komentatorių, bet ir kai kurių įtakingų politikų uolumas. Jų „pasakojimuose“ Lietuvos žmonių kasdieninis gyvenimas per visą priklausomybės laikotarpį vaizduojamas kaip košmaras, o iš tuometinio modernizacijos proceso pastebimi tik jo sukelti neigiami reiškiniai. Tad lietuvių istorikai dar nedrįsta nagrinėti sovietinės modernizacijos proceso, analizuoti jį kritiškai, bet „nepriekabiaudami“.

Kur kas geresnė Lietuvos politinės istorijos padėtis beveik pusės šimtmečio priklausomybės laikotarpiu. Išleista nemažai tyrinėjimų, skirtų komunistinėms ir nacistinėms represijoms, trėmimams ir holokaustui, pokario pasipriešinimui bei disidentų veiklai. Taip pat tiek atskirais leidiniais, tiek periodikoje paskelbta daugybė atsiminimų, kurių autoriai – buvę tremtiniai, politiniai kaliniai, išgyvenę holokaustą. Šie atsiminimai yra svarbūs istoriniai šaltiniai, atskleidžiantys daugiau tragiškos netolimos praeities bruožų bei niuansų, nei akcentuojama istorikų tyrinėjimuose, o juo labiau daugelio dabarties politikų ir apžvalgininkų konjunktūriniuose straipsniuose ir komentaruose. Pasirodė ir darbų apie sovietinės valdžios struktūras, lietuviškąją nomenklatūrą bei jos lyderius.

Istorikų dėmesio sulaukė Lietuvos padėtis nacistinės okupacijos metais (1941–1944), taip pat pasipriešinimo (rezistencinis) judėjimas. Nagrinėta beveik išimtinai tautinė neginkluota rezistencija, kuri siekė atkurti nepriklausomą valstybę, o prokomunistinės akcentuoti tik neigiami aspektai. Tai galima vertinti kaip natūralią reakciją į jos ankstesnį perdėtą sureikšminimą ir tautinės rezistencijos nutylėjimą arba atsainų menkinimą. Deja, publicistikoje ir neprofesionalių istorikų populiariose knygose prokomunistinis pasipriešinimas dažnai visiškai niekinamas ir smerkiamas, o sovietiniai partizanai vadinami

diversantais ar net „teroristais“. Panašus požiūris ir į 16-ąją lietuviškąją diviziją, perdėtai aukštintą sovietinės istoriografijos. Jos karininkai lietuviai priskiriami prie kolaborantų, vadinami tiesiog išdavikais¹. Išeivijoje tokio kategoriškumo nebuvo. Niujorke leistame Pasaulio lietuvių karių veteranų mėnraštyje „Karys“, tęsusiame Nepriklausomos Lietuvos savaitraščio kariams tradicijas, 1963 m. buvo paskelbtas didelis ir gana nešališkas straipsnis apie 16-ąją diviziją². Į jį griežtai reagavo vienas skaitytojas, apkaltinęs redakciją „bolševikine orientacija“ ir nurodęs, kad „lyginti bolševikišką „liet. Diviziją“ su vokiečių sudarytais lietuvių pagalbiniais, savisaugos ar pan. daliniais ar ir pačioje vokiečių kariuomenėje tarnavusiais lietuviais yra mažų mažiausia netikslu <...> Tie daliniai ir juos sudarę vyrai kovojo prieš žmonijos pabaisą – bolševizmą už mūsų krašto ir tautos laisvę ir egzistenciją“, jis paragino atsižvelgti į skaitytojų jausmus³. Trumpas redakcijos atsakymas labai aktualus ir šiandien, kai neretai girdime panašiai argumentuotus priekaištus Lietuvos istorikams: „Mes ne bolševikai, kurie plėšia iš istorijos lapus, ne jų pačių parašytus. Viskas, kas vyksta mūsų krašte ir mūsų žmonėms, yra mums įdomu ir, mūsų nuomone, skelbtina. Deja, ne visada galime atsižvelgti į skaitytojo „jausmus ar pageidavimus“, ypač kai jis mato „bolševikinę orientaciją“ ten, kur jos nėra.“⁴

Grįžtant prie pagrindinės mūsų temos, verta priminti, kad prokomunistinio pogrindžio ir partizanų veiklą kaip svarbiausią visame antinaciniame pasipriešinime nagrinėjo buvęs žymus sovietinis istorikas B. Vaitkevičius ir žydų tautybės publicistas bei istorikas P. Freidheimas⁵. Jie ne tik pripažino lietuvių nekomunistinio pasipriešinimo egzistavimą, bet ir gana plačiai jį apibūdino. B. Vaitkevičius aptarė ir jo dalyvių užmegztus kontaktus su sovietiniais partizanais⁶. Didelės apimties įtaigiai parašytoje P. Freidheimas knygoje beveik nenaudota medžiaga iš Lietuvos archyvų, o antinacinio pasipriešinimo judėjimas yra tik viena iš jos temų. B. Vaitkevičius dirbo archyvuose, bet jo monografija iš esmės yra trumpa apybraiža. Ji galėjo būti novatoriška nebent 1989 ar 1990 metais.

Rimantas Zizas stambioje monografijoje profesionaliai ir šiuolaikiškai teigiama prasme (apie tai vėliau) išnagrinėjo sovietinių partizanų ir bendrai prokomunistinio pasipriešinimo veiklą Lietuvoje. Tokiam darbui rengtasi ilgai. Lietuvos istorijos Antrojo pasaulinio karo metais tematika R. Zizas užsiėmė nuo praeito šimtmečio aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Jis rinko archyvinę medžiagą ir buvo vienas iš dokumentų ir me-

¹ R. Čekutis, Nusikaltėlių sąrašo laureatai, *Atgimimas*, 2007, nr. 1, p. 7.

² O. Žadvydas, Lietuviškosios divizijos žygiai Raudonosios armijos sudėtyje, *Karys*, 1963, nr. 4, p. 99–107.

³ A. Š., „Kario“ redakcijai, ten pat, nr. 6, p. 192 a.

⁴ Ten pat.

⁵ P. Freidheimas, *Lietuva antrajame pasauliniame kare 1939–1945*, Vilnius, 2008.

⁶ B. Vaitkevičius, *Antinacinio pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje 1941–1944 metais*, Vilnius, 2001, p. 116–127.

džiaugos rinkinio „Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945)“, išleisto 1982 m., sudarytojų. Suprantama, kad tada archyvo darbuotojas sprendė, kokius dokumentus skelbti, o kokių ne, bet, nepaisant vienpusiško pobūdžio, rinkinys yra reikšminga šaltinių publikacija. Vėliau moksliniuose straipsniuose R. Zizas šiuos ir kitus artimos tematikos sovietinius šaltinius įvertino kritiškai, atskyrė prasimanymus ir falsifikacijas nuo realių faktų. Savo darbus jis publikavo tęstiniame leidinyje „Genocidas ir rezistencija“, kituose periodiniuose leidiniuose, didelį straipsnį paskelbė viename Lenkijos mokslinių žurnalų⁷. R. Zizas – vienas pagrindinių didelės apimties straipsnių rinkinio „Lietuva Antrajame pasauliniame kare“, išleisto 2007 m., bendraautorį.

Manau, kad visi šie darbai buvo parengiamasis etapas kaupiantis monografijai „Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.“, nes toks veikalas neparašomas, kaip sakoma, vienu prisėdimu. Autorius pažvelgė į dabar neretai ginčijamą definiciją „partizanai“ bendrame Antrojo pasaulinio karo kontekste: „Sovietiniai partizanai Lietuvoje kovojo su nacistine Vokietija, ši kova objektyviai įsikomponavo į bendrą demokratinio pasaulio, okupuotų valstybių ir tautų pasipriešinimą Vokietijos nacizmui, kuris savo esme buvo ypatingas, išskirtinis „anticivilizacinis reiškiny“ (p. 10). Negalima su šitokiu vertinimu nesutikti. Jį R. Zizas pagrindžia plačiau, kartu nurodydamas, jog Lietuvoje šie partizanai nekovojo dėl tikrojo valstybingumo, politinių laisvių ir demokratinio gyvenimo siekių, neturėjo vietinių gyventojų daugumos paramos. Tačiau juos vadinti „diversantais“ ir „teroristais“, kaip pasitaiko pastarojo meto publicistikoje ir gausiuose kraštotyrimo pobūdžio leidiniuose, reiškia ignoruoti politines ir moralines realijas nacistinės okupacijos metais, tarsi užmiršti holokaustą ir žiaurų, nuo vietinių gyventojų neslepiamą, viešai demonstruojamą terorą, neminint jau nacistinių planų lietuvių tautos atžvilgiu.

Neretai šiua laikiniėje Lietuvoje visiškai marginalizuojamas palyginti nedidelis nacistinių represijų mastas pačių lietuvių atžvilgiu, beveik užmirštant tų metų tikrovę, kurią liudija „Laisvės kovotojas“ ir kiti nelegalūs tautinio pasipriešinimo leidiniai. Nežinia kam reikalingas toks užmaršumas, bet demokratinei Vokietijos Federacinei Respublikai – tikrai ne. Drauge istorinė patirtis sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje istoriją ir vertinimą „daro sudėtingą, prieštaringą, nevienareikšmišką, skatina ginčytis ir diskutuoti“ (p. 10).

Tačiau sąžiningas ir racionalus ginčas įmanomas tik tada, kai nėra viena pusė nesistengia visomis priemonėmis primesti kaip sakralizuotų neliečiamų tiesų visokių mitų ir prasimanymų, nors jie būtų paplitę visuomenėje. Net jos sukonstruotame tarsi paraleliniame iliuzijų pasaulyje, kur slėptasi nuo rūsčios tikrovės ir realių neišgyvenamų grėsmių... Taip nacistinės okupacijos metais Lietuvoje viltasi, kad „rusas nebegriš“, nes arba vokiečiai sustabdys Raudonąją armiją prie mūsų šalies ribų, arba tai armijai jos užimti neils anglai su amerikiečiais. Geriausiu atveju žlugs tiek nacių Vokietija, tiek stalininė SSRS.

⁷R. Z i z a s. Pacyfikacja wsi Koniuchy (Kaniūkai), *Biuletyn historii pogranicza*, nr. 4, 2003, s. 33–57.

Panašiai, kaip 1917–1918 m. nutiko Rusijos ir Vokietijos imperijoms. Nuo 1945 m. pavasario laukta susidūrimo tarp Vokietijos nugalėtojų. Tokio Trečiojo pasaulinio karo atveju rengtasi ginkluotam sukilimui prieš sovietus. Matyt, kaip pavyzdį turint 1941 m. birželį, nors tada karo veiksmai prasidėjo prie Nemuno, o ne prie Elbės. Kas laukė lietuvių tautos planuoto sukilimo slopinimo metu, tikriausiai negalvota.

XX a. penktojo dešimtmečio lietuviški mitai formavosi stichiškai, to negalima pasakyti apie dabartinius. Kai kurie politikai bei konjunktūriniai apžvalgininkai sąmoningai kartoja senuosius mitus ir prasimano naujų. Ne tik apie įvykius, tiesiogiai susijusius su Lietuva, bet ir su kitų valstybių istorija. Politologas įtikinėja, kad ligi šiol nesudaryta taikos sutartis su Vokietija, žymus politikas prasimano, jog antisemitizmą naciai perėmė iš ikibolševikinės Rusijos, o koncentracijos stovyklas kūrė sovietiniu pavyzdžiu, net siūsdami ten esesininkus pasisemti patirties. Ir tai ne pavieniai epizodiški nusišnekėjimai, o vyraujantys viešajame šiuolaikinės Lietuvos diskurse. Nieko panašaus nebuvo tarpukario Lietuvos Respublikoje. Antanas Smetona, nei būdamas opozicijoje, nei tapęs autoritariniu prezidentu, neskelbdavo visokių prasimanymų ir neskatino savo šalininkų aršumo viešajame gyvenime.

Visokius mitus ir prasimanymus turėtų išsklaidyti istorikų tyrinėjimai, bet taip manyti tikriausiai yra „edukacinė utopija“. Šiuo terminu lenkų istorikas Andrzejus Paczkowskis apibūdino įsitikinimą, jog kuo daugiau bus mokslinių monografijų ir straipsnių, kokybiškų vadovėlių, tuo lengviau galima paveikti visuomenės ar jos dalies požiūrį į praeities reiškinius. Neįmanoma tokiu būdu eliminuoti ne tik fobijų bei paranojinių įvaizdžių, bet dažnai ir politinių kalkuliacijų sąlygotų nuostatų.

R. Zizo monografijoje parodyta, kaip politinės kalkuliacijos veikdavo komunistinės valdžios požiūrį į savuosius partizanus karo pabaigoje ir pokario metais. 1944 m. pabaigoje ir 1945 m. Lietuvos spaudoje daug vietos buvo skiriama „partizanų karui“, bet užsitęsęs antisovietinei ginkluotai rezistencijai, atitinkamų publikacijų visą dešimtmetį beveik nebepasitaikydavo. Matyt, valdžia suprato, kad tokiomis sąlygomis populiarinti bet kurių partizanų veiklą nepatogu ir net pavojinga (p. 11–12). Politinė kalkuliacija lėmė ir lietuvių tautybės partizanų, sudariusių tik mažumą bendro jų skaičiaus, vaidmens dirbtiną sureikšminimą, prie jų priskiriant partizanus pabėgusius karo belaisvius ir išsigelbėjusius iš Vilniaus bei Kauno getų žydus. Tai buvo ne tiek Lietuvos komunistų partijos vadovų, o daugiau Maskvos pozicijos rezultatas. Nepasitikint buvusiais nelaisvėje Raudonosios armijos kariais ir žydų tautybės asmenimis, taip pat siekta parodyti, kad lietuviai masiškai įsitraukia į kovą prieš „hitlerinius okupantus“, vadovaujant komunistams.

R. Zizas apibendrina: „Sovietmečiu dėtos didelės pastangos parodyti sovietinį pagrindį buvus gausų ir įtakingą: sovietinių partizanų skaičius dirbtinai didintas, nelietuviška tautinė sudėtis lietuvinta pasitelkus šio pagrindo rėmėjus (ryšininkus), stengtasi visuomenės kolektyvinėje sąmonėje įamžinti sovietinių partizanų atminimą. Jų veikla

panaudota sovietinės ideologijos ir propagandos interesais.“ (p. 550). Tam tarnavo ir tuometinė problemos istoriografija, kurią nuosekliai analizuoja monografijos autorius. Vaizdas – vienareikšmiškai liūdnas, nes ši istoriografija grynai propagandinė, statistiniai duomenys tiesiog absurdiški.

1966 m. išleistoje P. Štaro knygoje „Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais“ pateikti falsifikuoti duomenys apie tautinę partizanų sudėtį. Lietuviai esą sudarė 62,5, rusai – 21, žydai – 7,5, lenkai – 3,5 %. Lietuvių skaičius padidintas, geriausiu atveju, dvigubai. Fantastiškai atrodo ir P. Štaro apibendrinti partizanų padaryti nuostoliai priešui. Tautinė partizanų sudėtis buvo nustatyta komunistų partijos direktyva, o priešų nuostoliai P. Štaras tikriausiai apskaičiavo sumuodamas skaičius, nurodytus partizanų vadų raportuose, partinių struktūrų ataskaitose ir kituose karo meto dokumentuose. Tačiau praktiškai visada ir visur tokiuose šaltiniuose priešų nuostoliai padidinti, net nesant galimybių juos nustatyti.

Kaip tai daroma, savo atsiminimuose liudijo lietuvis karininkas, tarnavęs 16-oje divizijoje. Po nedidelio mūšio Kurše jam reikėjo nurodyti, kiek žuvo vokiečių. Kadangi priešas pasitraukė pasiėmęs sužeistuosius ir nukautuosius, karininkas užrašė 15 užmuštųjų. Tačiau aukštesnysis vadas buvo nepatenkintas ir įkyriai ragino: „Rašyk, kad vokiečių užmušta du šimtai: argi tau gaila vokiečių!“⁸ Panašus priešų nuostolių nustatymo „mechanizmas“, be abejo, veikė ir pas partizanus, turbūt ne tik sovietinius. Istorikų uždavinys yra kritiškai įvertinti šaltinius ir nustatyti kuo artimesnius tikrovei skaičius. P. Štaras to padaryti negalėjo ar nesugebėjo.

Tuometinėje istoriografijoje taip pat būdavo nutylimos tamsiosios partizanų veiklos pusės, jų vadų padarytos klaidos ir tarpusavio nesutarimai, neigiamas vietos gyventojų požiūris į partizanus. Partizaninis judėjimas atrodė kažkoks vienamatis, schematiškai vaizduojamas negalėjo turėti auklėjamosios reikšmės, kurią nuolatos primindavo partiniai ideologai.

„Atkerėti“ suakmenėjusį sovietinių partizanų įvaizdį, pažvelgti į juos kaip į gyvus žmones, kurie tikėjo komunizmo idėjomis arba buvo joms abejingi, pasiaukojamai kovojo arba pasyviai slapstydavosi, palūždavo ir pasidarydavo išdavikais, tapdavo našta taikiems kaimiečiams, kartais netgi plėšikaudavo, ėmėsi daktaras Rimantas Zizas. Jo monografija, suprantama, nėra psichologinė studija, bet struktūrose ir įvykiuose matome veikiančias ne idealizuotas vienamates esybes ir ne niekingus Tėvynės išdavikus.

Partizanų judėjimas buvo organizuojamas kitoje fronto linijos pusėje, kur pasitraukė Lietuvos komunistų partijos vadovybė, vykdžiusi J. Stalino direktyvas. Kita vertus, prokomunistinių pažiūrų asmenys jau 1941 m. antroje pusėje Lietuvoje stichiškai mėgino kurti pasipriešinimo grupes. Tačiau rezultatai dėl objektyvių priežasčių buvo menki.

⁸ J. L i s t o p a d s k i s, *Laisvės ir vergijos metai*, Vilnius, 1993, p. 165–166.

Manau, kad situacija gerai apibūdinama R. Zizo monografijoje, iš kurios verta pateikti netrumpą citatą: „nespėjęs pasitraukti į SSRS sovietų aktyvas be išorės organizacinio poveikio 1941 m. pabaigoje ir 1942 m. pradėjo vienytis, kurti organizacines pasipriešinimo struktūras, sovietinio ginkluoto pagrindžio užuomazgas. Pačių vokiečių okupacinės valdžios represijos 1942 m. pavasarį – rudenį sudavė joms skaudų smūgį. Silpną pasipriešinimą antinacinio (komunistinio) pagrindžio rėmuose lėmė nacių Vokietijos okupuotos Lietuvos tikrovė, vidaus veiksniai ir aplinkybės. Sovietinio pagrindžio veikla Lietuvoje, kaip neseniai (tik karo išvakarėse, 1940 m.) SSRS okupuotame krašte, be „postūmio“ ir paramos iš išorės neturėjo plėtos perspektyvų“ (p. 66–67).

„Parama“ iš Maskvos negalėjo į Lietuvą neateiti, bet pradiniu karo laikotarpiu (apytiksliai iki 1942 m. vidurio) pagrindinis vaidmuo organizuojant ginkluotą pagrindį priklausė NKVD–NKGB, o ne komunistų partijos struktūroms (p. 29). Šią aplinkybę nutylėdavo SSRS propaganda ir istoriografija, skelbusios, kad partizaninį judėjimą visą laiką organizavo komunistų partija. Kaip tik abi minėtos žinybos jau 1941 m. liepą–rugpjūtį siuntė į Lietuvą 12 žvalgybinių diversinių grupių (p. 32). Beveik visi jų nariai žuvo, išdavikai pasiduodavo okupacinei valdžiai.

Nesėkmės Lietuvoje, žinoma, nebuvo esminė priežastis, dėl kurios, nepaisant L. Berijos prieštaravimo, pagrindinės ir partizaninės kovos organizavimą 1942 m. viduryje perėmė naujai įsteigtos komunistų partijos struktūros. Tiesa, NKVD–NKGB vokiečių užnugaryje toliau vykdė žvalgybinę veiklą ir diversijas. Pasitraukusi į Rusiją Lietuvos komunistų partijos vadovybė, kurią sudarė A. Sniečkus, J. Paleckis, M. Gedvilas, I. Meskupas, A. Guzevičius ir du asmenys „iš centro“ – N. Pozdniakovas, N. Gridinas, taip pat siuntė desantininkus iki pat 1942 m. vasaros. Dauguma jų žuvo. Vis dėlto Lietuvos komunistų partijos vadovybė sustiprino savo įtaką ir vaidmenį rengiant partizanus. Labai aktyviai ir atkakliai tuo rūpinosi A. Sniečkus. Palanki aplinkybė tam buvo „visasąjunginis“ komunistų partijos (respublikų, sričių) struktūrų stiprinimas, perduodant joms iš L. Berijos žinybų sovietinio ginkluoto pagrindžio organizavimą (p. 81). Minėti Lietuvos komunistų partijos vadovai (be I. Meskupo, kuris žuvo nusileidęs parašytu Lietuvoje) palaiapsniui įgijo didesnę J. Stalino pasitikėjimą.

Formuojant sovietinių partizanų būrius, labai svarbus buvo A. Sniečkaus indėlis. Tai lėmė ne tik jo oficialios LKP (b) CK pirmojo sekretoriaus pareigos. A. Sniečkus buvo iniciatyvus, valingas ir atkaklus, geras organizatorius, tvirtai, tiesiog fanatiškai, tikintis komunizmo doktrina ir turėjęs neginčijamą realų autoritetą tarp Lietuvos komunistų ir jiems prijaučiančių. A. Sniečkus vykdė Maskvos, kitaip tariant, J. Stalino politiką, bet jos rėmuose veikė iniciatyviai ir kartais gana savarankiškai. Ypač, kai TSRS Valstybės gynimo komitetas 1942 m. lapkritį įsteigė Lietuvos partizaninio judėjimo štabą (toliau – LPJŠ) ir A. Sniečkų paskyrė jo viršininku (p. 112). Tai buvo sunkios, atsakingos ir net pavojingos stalinizmo sąlygomis pareigos. Atrodo, kad A. Sniečkus sugebėjo Maskvo-

je išaiškinti esamas Lietuvoje nepalankias aplinkybes veikti sovietiniams partizanams ir išlaikyti jos pasitikėjimą per visus karo metus. Nors dar 1942 m. rugsėjį A. Sniečkus tas aplinkybes vertino pernelyg optimistiškai (p. 96). LKP(b) CK operatyvinės grupės, nusiūtos į Lietuvą, praktiškai buvo sunaikintos. Išvengusiems žūties sovietinio pagrindžio organizatoriams „bene vienintelė išlikimo sąlyga buvo pasyvumas, slapstymasis „giliam pogrindyje“, turint minimalią kelių žmonių (dažniausiai giminių, artimųjų) paramą“ (p. 99). Didėjantis lietuvių nusivylimas vokiškąja okupacija nepakeitė jų daugumos griežtai neigiamo požiūrio į 1940–1941 m. komunistinę valdžią.

Padėtis pradėjo keistis 1943 m. pradžioje. Pirma, Vokietijos kariuomenės sutriuškimas prie Stalingrado darė vis labiau abejotina jos pergalę. Tai veikė ir plačių lietuvių visuomenės sluoksnių nuotaikas, įkvėpė naujų vilčių prosovietiniams elementams. Antra, po 1942 m. nesėkmių LPJŠ pasirinko kitokią taktiką: permesi operatyvines grupes į Baltarusijos ir Lietuvos pasienį ir vėliau iš ten skverbtis į rytinę ir pietrytinę mūsų šalies dalį. Taktika apskritai pasiteisino, nors neišvengta visokių nesėkmių: „1943 m. pavasarį – vasarą sovietinio ginkluoto pagrindžio vadovaujantį centrą – Lietuvos KP(b) CK ir LPJŠ operatyvinę grupę – pagaliau pavyko įkurdinti vokiečių užnugaryje, Vakarų Baltarusijoje, netoli Lietuvos, organizuoti veikiančią oro „tiltą“ tarp bazių Baltarusijoje ir sovietų užnugario“ (p. 126). Nepriklausomai nuo LPJŠ Lietuvoje veikė L. Berijos žinybų operatyvinės grupės, vykdžiusios žvalgybą ir diversijas. Jų veiklą koordinavo A. Guzevičius.

Iš užnugario lėktuvais partizanams buvo siunčiami ginklai, šaudmenys, sprogstamosios medžiagos diversijoms geležinkeliuose („bėgių karo“ veiksmams), kartais maisto produktai. Poreikiai buvo patenkinami tik iš dalies, o dar blogiau susiklostė padėtis su patikimų žmonių siuntimu. Ją pirmiausia lėmė negausūs lietuviškų „kadru“ ištekliai užfrontėje (p. 168). R. Zizas pagal archyvinius dokumentus kruopščiai rekonstravo nusiųstų į Lietuvą iš užnugario partizanų skaičių, ginklų kiekį ir jų asortimentą, sudarė atitinkamas lenteles. Raudonajai armijai artėjant prie Lietuvos, smarkiai padidėjo ginklų ir amunicijos kiekiai, siunčiami jau beveik visoje šalies teritorijoje veikusiems partizanams. Autorius reziumuoja: „Neabejotina, kad nuo 1944 m. pavasario iki vokiečių okupacijos pabaigos raudoniesiems partizanams nusiūsta didžiuliai kiekiai ginklų. Tai leido stiprinti ir plėsti sovietinį ginkluotą pagrindį Lietuvoje <...> kovoti su negausia ir silpnai ginkluota policija, prastai ginkluotais lenkų partizanais, tačiau vargu ar jie būtų galėję atsilaikyti prieš didesnių karinių dalinių operacijas. Raudonųjų partizanų laimei, 1944 m. vokiečiai jau neturėjo galios“ (p. 182).

Taip pat 1944 m. pradžioje buvo sukurti du partizaninio judėjimo vadovavimo centrai – Lietuvos KP(b) Pietų ir Šiaurės srities komitetai, kuriems atitinkamai vadovavo Henrikas Zimanas ir Motiejus Šumauskas. Abu neblogi organizatoriai, tačiau tarp jų iškilo nesutarimų, kuriuos lėmė asmeninės ambicijos, tarpusavio konkurencija, skirtingas požiūris į partizanų veiklos taktiką. R. Zizas, remdamasis Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais, parodė šių nesutarimų vaizdą ir atskleidė gilesnį jų

pagrindą, visiškai nutylėtą sovietinės istoriografijos. H. Zimano, kuris įsikūrė Rūdninkų girioje, vadovaujamų partizanų daugumą sudarė iš getų išsigelbėję žydai ir pabėgę karo belaisviai. Jie, kaip ir pats H. Zimanas, nematydamas prasmės mėginti kurti vadinamąjį „antihitlerinį frontą“, sutelkę visas pastangas ginkluotai kovai, įsivėlė į kovas su kaimų savigny. M. Šumauskas pasirodė lankstesnis. Jo vadovautų partizanų 1944 m. pradžioje užmegzti ryšiai su lietuvių savivaldos administracijos, policijos ir vietinės savisaugos vadais padėjo išvengti kruvinių kovų su apsiginklavusiais kaimais (p. 423).

Ryšių su tautine rezistencija – „antihitlerinio fronto“ idėją jau 1942 m. kėlė A. Sniečkus, kuris atidžiai stebėjo įvairių rezistencinių organizacijų veiklą, jų nelegalią spaudą. Monografijoje, remiantis gausia šaltinių, kurių didžioji dauguma pirmą kartą įvedama į mokslinę apyvartą, baze, nuodugnai išnagrinėta labai mažai žinoma tema – sovietinio ginkluoto pogrindžio kontaktai su tautine rezistencija ir lietuviškomis karinėmis bei politinėmis formuotėmis (p. 283–351). Tam tikri sąveikos veiksniai egzistavo ir juos nurodė R. Zizas: „reali nacių Vokietijos okupacinių tikslų ir politikos grėsmė, abiem pusėms priešiškos „trečiosios“ jėgos – ginkluotas lenkų pogrindis ir jo teritorinės pretenzijos į Vilnių, abu pogrindžius jungusi, nors ir silpna tautinė (lietuviškumo) gija“ (p. 321). Tačiau istorinė realybė lėmė, kad kontaktai negalėjo vesti prie nuolatinio bendradarbiavimo. Galutiniai abiejų pogrindžių tikslai buvo visiškai skirtingi, o ir Maskva į minėtus ryšius žvelgė įtariai. Kuo tai grėsė LKP(b) vadovams, bent pats A. Sniečkus gerai suprato...

Autorius daug vietos knygoje skyrė sovietinių partizanų kovoms prieš apsiginklavusius kaimus Pietryčių Lietuvoje (p. 432–521). Gali pasirodyti, jog neproporcingai daug, bet R. Zizas šią temą pradėjo tyrinėti pirmiausia ir rezultatus paskelbė jau minėtame rinkinyje 2007 m., o straipsnį leidinyje „Genocidas ir rezistencija“ dar 2001–2002 m. Antra (nors tai mano asmeninė nuomonė), monografijos autorius pagrįstai abejoja, ar sovietinių partizanų veikla skaitytojams neatrodys pernelyg palankiai pavaizduota. Tad dėmesys šių partizanų kovai prieš dzūkų valstiečius turėtų išsklaidyti galimus įtarimus. Atidžiai skaitant monografiją, kokio nors palankumo neteko pastebėti. Milžiniškas kiekis monografijoje panaudotos archyvinės medžiagos įtikinamai parodo ir tamsiąsias nagrinėjamo reiškinių puses, tačiau „be pykčio“, kaip ir turi būti rimtame moksliniame darbe. Kartu tai polemika su sovietine istoriografija be priekabiavimų. Kad „atkerėti“ sovietiniai partizanai atrodo tikroviškesni nei sovietinėse publikacijose, retkarčiais gal net verti pagarbos, nėra objektyvaus tyrinėjimo trūkumas. Greičiau – privalumas. Autoriaus „kaltė“ ta, kad išsami studija, nepaisant didžiulio apdorotos informacijos kiekio ir ja pagrįstų išvadų, parašyta įdomiai, lengvai skaitoma. Tai rimtas įnašas į naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos istoriografiją.

Algis Kasperavičius

Paweł Rokicki. **Glinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich.** Warszawa: PAN ISP, 2015, 384 p. ISBN 978-837-629-736-1

Lietuvių ir lenkų santykių Antrojo pasaulinio karo ir vokiečių okupacijos metais problematika domina Lietuvos ir Lenkijos visuomenes. Šia tema buvo išleista ne viena mokslinė monografija. 2015 m. sąrašą papildė Lenkijoje pasirodęs dar vienas didelės apimties mokslinis darbas (monografija). Jaunosios kartos Lenkijos istorikas dr. Pawełas Rokickis ėmėsi vieno sudėtingiausių lietuvių ir lenkų santykių laikotarpio – Antrojo pasaulinio karo ir vokiečių okupacijos Lietuvoje baigiamojo etapo tyrimo. Jis analizavo bene skaudžiausią to meto lenkų ir lietuvių santykių epizodą – „abipuses“ Glitiškių ir Dubingių civilių gyventojų žudynes Antrojo pasaulinio karo pabaigoje. Tai nelengvas uždavinys, juo labiau Lenkijos tyrinėtoji, kuriam tenka įveikti ne tik metodologines problemas, bet ir viešąją opinią, kurioje vyrauja Lenkijos pagrindžio struktūros (Armijos Krajovos) heroizavimas. Priminsime, kad 1944 m. birželio 20 d. lietuvių savisaugos dalinys Paberžėje buvo informuotas apie Glitiškių dvaro apiplėšimą. Ten išsiųstą dalinio patrulį iš pasalų atakavo Armijos Krajovos 5-osios brigados kovotojai. Keletas policininkų žuvo, keli buvo sužeisti. Aiškintis situacijos į Glitiškių dvarą atvyko lietuvių policijos dalinio kuopa. Jos vado lt. Petro Polekausko įsakymu buvo sušaudyti 39 gyventojai lenkai. Keršydami už Glitiškių žudynes, Armijos Krajovos (toliau – AK) partizanai 1944 m. birželio 22–29 d. Dubingiuose ir jų apylinkėse nužudė apie 100 gyventojų lietuvių.

Dr. P. Rokickio analizuojama problematika buvo daugiau ar mažiau žinoma Lenkijoje ir Lietuvoje. Tačiau lietuvių mokslinėje literatūroje šis klausimas nebuvo tyrinėtas, autoriai daugiausia rėmėsi istorijos „mėgėjų“ pateiktais duomenimis. Lenkijoje kompleksinio tyrimo šia tema taip pat nebuvo. Taigi P. Rokickio monografija yra pirmasis darbas, kuriame abiem tautoms skaudūs 1944 m. birželio įvykiai nagrinėjami įvairiais aspektais.

Naudotų šaltinių ir literatūros sąrašas rodo, kad autorius dirbo kelių valstybių archyvuose, susipažino su lenkų ir lietuvių pagrindžio spauda, Lenkijos ir Lietuvos istoriografijos darbais nagrinėjama tema, užfiksavo kelių dešimčių lietuvių ir lenkų gyventojų prisiminimus ir refleksijas.

Lenkijoje autoriaus darbas neliko nepastebėtas, jis jau sulaukė ne vieno atsiliepiamo¹, 2016 m. kovo 19 d. buvo įvertintas „Przegląd Wschodni“ apdovanojimu. Lietuvoje situacija kiek kitokia, todėl galbūt ši recenzija paskatins skaitytojus pasidomėti skaudžia tema ir leidiniu.

¹K. K r a j e w s k i, G. W ą s o w s k i, W obronie dobrego imienia majora „Łupaszki“, <<http://podziemiezbrojne.blox.pl/2015/08/W-obronie-dobrego-imienia-majora-Lupaszki.html>> [žiūrėta 2016 01 15]; A. K a r b o w i a k, Recenzja książki „Glinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie...“, <<https://www.ngopole.pl/2015/07/28/recenzja-ksiadzki-glinciszki-i-dubinki-zbrodnie-wojenne-na-wilenszczyznie/>> [žiūrėta 2016 01 16].

Autorius Glitiškių ir Dubingių įvykius analizuoja plačiame kontekste. Jis nagrinėja lietuvių ir lenkų santykių raidą nuo XIX a. pabaigos iki pat dramatiškų įvykių 1944 m. vasarą. P. Rokickio nagrinėjamų tragiškų įvykių arealas – Lietuvos ir Lenkijos paribio vietovės, kurios 1919–1920 m. (nepriklausomybės) kovų metu atsidūrė dviejų valstybių sudėtyje – Glitiškės su apylinkėmis po L. Żeligowskio karinės intervencijos atsidūrė vadinamojoje Vidurio Lietuvoje, o ją netrukus prijungus prie Lenkijos, – pastarosios sudėtyje. Dubingiai su apylinkėmis liko Lietuvos Respublikos sudėtyje. Nuo tada sustiprėjusi lietuvių ir lenkų tarpetninė įtampa tik didėjo, o jos kulminacija buvo tragiškos dr. P. Rokickio nušviestos civilių gyventojų žudynės Glitiškėse ir Dubingiuose.

Monografiją sąlyginai galima suskirstyti į dvi dalis. Pirmąją, svarbiausią, sudaro P. Rokickio atliktas tyrimas. Autorius jį padalijo į tris skyrius, kuriuose detaliai analizuoja problemą. Pirmajame skyriuje „Kraujas už kraują“ (p. 19–96) nagrinėjamos civilių gyventojų žudynės Glitiškėse, Dubingiuose ir jų apylinkėse. Autorius stengėsi kelių dienų įvykius rekonstruoti labai preciziškai, valandų tikslumu. Antrajame skyriuje (p. 97–194) aptariama regiono specifika, valstybių etninė politika, pateikiamas aukų ir nusikaltimų vykdytojų portretas; trečiajame skyriuje (p. 195–221) analizuojamos ir aiškinamos įvykių skirtingų interpretacijų Lietuvoje ir Lenkijoje priežastys, abiejų valstybių institucijų bandymai teisiškai įvertinti žudynes, aptariamas aukų įamžinimo klausimas.

Antrą monografijos dalį (p. 225–335) sudaro 47 priedai, kuriuose paskelbti įvairūs archyviniai dokumentai, įvykių dalyvių ar liudininkų prisiminimai, informacija spaudoje apie juos. Monografijoje yra asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės. Knygoje esančios iliustracijos padeda skaitytojui geriau orientuotis aprašomose vietovėse, atpažinti tų įvykių dalyvius.

Autorius labai detalai, chronologine tvarka rekonstruoja įvykius, mėgina paaiškinti jų priežastis, tarpusavio ryšį ir pasekmes. Atsakingais už civilių žudynes autorius laiko jas įvykdžiusių karinių struktūrų, t. y. lietuvių 258-ojo policijos bataliono kuopos, AK 5-osios brigados ir AK 2-osios grupuotės, vadovybę bei akcijose dalyvavusius tų grupuočių narius. Didžiausia atsakomybė tenka 258-ojo policijos bataliono kuopos vadui lt. Petrui Polekauskui, AK 5-os brigados vadas rotm. Zygmuntui Szendzielarziui (*Lupaszka*), tos pačios brigados eskadronų vadui Antonui Rymszai (*Max*) ir Wiktorui Janui Wiącekui (*Rokoczy*), AK 2-osios grupuotės vadui mjr. Mieczysławui Potockiui (*Węgielny*). Autorius galėjo kelti ir AK Vilniaus apygardos komendanto pulkininko leitenanto Aleksandro Krzyżanowskio (*Wilk*) atsakomybės klausimą. Juk jis įsakė surengti baudžiamąjį reidą buvusioje Lietuvos Respublikos teritorijoje (pagal demarkacinę liniją).

Pagirtinas P. Rokickio bandymas palyginti P. Polekausko ir Z. Szendzielarzo asmenis (p. 169–179), naujų Lietuvos istorijos faktų apie P. Polekauską išsiaiškinimas. Lietuvių istorinėje literatūroje teigta, kad už Glitiškių žudynes lt. P. Polekauskui buvo įvykdyta

mirties bausmė, kai kurie jo dalinio kariškiai buvo nubausti sunkių darbų kalėjimu². Autorius nustatė, kad P. Polekuskui mirties bausmė nebuvo įvykdyta, po karo jis atsidūrė Vakaruose, nuo 1951 m. gyveno JAV (p. 177).

Dar kelios kritinės ir poleminės pastabos. Diskutuotinas autoriaus sumanymas problemos analizę pradėti nuo pačių žudynių, jų genezę nukeliant į tolesnį skyrių. Recenzentės nuomone, pirmiausia nušvietus lietuvių ir lenkų santykius bei jų pokyčius paribio zonoje, būtų nuosekliai atsiskleidusi padėtis, kuri palaiapsniui atvedė iki tragiškų įvykių 1944 m. vasarą. Pastebėtina, kad nagrinėti etniškai margos, nevienalytės teritorijos gyventojų tautinės identifikacijos problematiką gana sudėtinga. Autorius, analizuodamas paribio gyventojų nuostatas dėl etninės priklausomybės, valstybinę etninę politiką ir kt., stengėsi aptarti abiejų pusių vykdytą politiką etninių mažumų atžvilgiu. Tačiau realiai jis apsiriboja Lietuvos Respublikos etninės valstybinės politikos paribio zonoje klausimais, trumpai aptardamas Lenkijos valstybės politiką šioje srityje, kitoje demarkacinės linijos pusėje gyvenusių lietuvių padėtį (p. 97–122). Neabejotina, kad lenkai Lietuvoje buvo diskriminuojami. Tačiau detalesnis žvilgsnis į to meto lietuvių gyvenimą Vilniaus krašte, Lenkijos valdžios vykdytą etninę politiką būtų sudaręs galimybę objektyviau įvertinti tarptautinės lietuvių ir lenkų įtampos lauką ir užsikonservavusią etninę frustraciją. Tiek Lietuvos, tiek Lenkijos etninė politika paribio zonoje radikalizavo gyventojų nuostatas. Ne tik Dubingių ar kitų apylinkių lenkams kėlė nepasitenkinimą lietuvių ūkių atsiradimas greta, bet ir Švenčionių ar Vilniaus–Trakų apskričių lietuviams taikytos represijos taip pat neigiamai veikė jų nuotaikas kaimynų lenkų atžvilgiu ir didino nepasitenkinimą. Didelius P. Rokickio pateikiamų statistinių duomenų apie gyventojų etninę struktūrą svyravimus galima aiškinti įvairiai (tuometinės administracijos sąmoningai keičiama statistika ir pan.), tačiau reikia turėti galvoje ir politinės konjunktūros bei lenkų antilietuviškos propagandos veiksmus. Gyventojų prisitaikymas prie buvusių politinių sąlygų garantavo jiems stabilesnę, socialiai geresnę gyvenimą. Tarpusavio santykius veikė ir lenkų propagandos kurtas primityvus, godaus, klastingo, mirtino lenkų priešo lietuvių paveikslas³.

Matyt, teisus Lenkijos tyrinėtojas Piotras Eberhardtas, teigęs, kad „žmonės, gyvenantys lietuvių ir lenkų tautų paribyje, dažnai vartojo abi kalbas. Šie asmenys lenkų aplinkoje lengvai sulenkėdavo, o lietuvių aplinkoje – sulietuvėdavo. Tapę Lietuvos Respublikos piliečiais, primdavo lietuviškas nuostatas ir jų vaikai buvo auklėjami lietuviškai. Atsidūrę

² O. Matusėvičiūtė, Dar apie Dubingius ir Glitiškes, *Voruta*, 1994, nr. 35, p. 1; V. Skirmantas, Kai kurie istorinės tiesos ir melo faktai apie Armiją krajoją, ten pat, nr. 31–32, p. 7.

³ Plačiau K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorze: mity, wzajemne postrzeżenie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006.

Lenkijos valstybėje be didelių sunkumų adaptuodavosi prie lenkiškų sąlygų ir tapdavo lojaliais Lenkijos piliečiais⁴. Ne išimtis buvo ir autoriaus aptariamos vietovės.

Nagrinėdamas etninę politiką autorius remiasi ne visuomet patikimais šaltiniais. An-tai vertindamas sovietų valdžios etninę politiką Vilniaus krašte 1940–1941 m. (p. 122), jis remiasi Konrado Górsčio duomenimis, kad tarp Vilniaus krašto lenkų plito informacija, neva lietuvių komunistai daug kartų kėlė masinio lenkų perkėlimo iš Vilniaus į Kazachstana klausimus. Siekiant tai įrodyti, derėjo remtis ir kitais šaltiniais (pvz., to meto LSSR komunistų partijos posėdžių protokolais), kurie kažin ar patvirtintų tokią informaciją.

Lietuvių ir lenkų istoriografijose pateikiami skirtingi Glitiškėse ir Dubingių bei jų apylinkėse nužudytų asmenų skaičiai. Lenkų autorių tvirtinimu, Glitiškėse nužudyti 38–39 žmonės⁵, lietuvių autoriai nurodė 26 arba 39 žmones⁶. Dr. P. Rokickis šiam klausimui skyrė nemažai dėmesio. Jis patikslino kai kuriuos duomenis apie Glitiškėse ir Paberžėje bei Dubingiuose ir jų apylinkėse nužudytus asmenis (p. 29–30, 61–64, 92). Autorius patvirtino, kad Glitiškėse ir Paberžėje buvo nužudyti 39 asmenys, tarp kurių buvo 17 suaugusių vyrų, 11 suaugusių moterų ir 11 vaikų (p. 31).

Istoriografijoje nurodomas AK atsakomųjų akcijų aukų Dubingiuose skaičius taip pat gerokai skiriasi. Lenkų autorių darbuose – 27⁷, lietuvių istorinėje literatūroje dažniausiai – 100⁸. P. Rokickio skaičiavimais, tų akcijų metu žuvo mažiausiai 81 asmuo, daugiausia moterys ir vaikai (p. 66, 93). Šis autoriaus pateikiamas aukų skaičius kur kas didesnis nei kitų lenkų autorių ir vertintinas kaip gana tikslus, sąžiningas. Lietuvių istoriko dr. A. Bubnio duomenimis, Dubingiuose ir jų apylinkėse buvo nužudyta šiek tiek daugiau asmenų (87)⁹. Jo teigimu, Lietuvos Respublikos prokuratūra nustatė, jog

⁴P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 102.

⁵J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996, s. 246; R. Korab-Żebryk, *Kai kurie istorinės tiesos faktai: Armija Krajova*, Vilnius, 1993, p. 20 (p. 21–22 pateiktas vardinis nužudytųjų sąrašas); R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin, 1991, s. 132–136; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa, 1993, s. 85.

⁶R. Zizas, *Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu, Karo archyvas*, t. XIX, Vilnius, 2004, p. 250; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej, Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*, pod. red. R. Traby, Olsztyn, 1999, s. 131; A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius, 2015, p. 198.

⁷K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Lupaszka“, „Mlot“, „Huzar“. *Działalność 5. i 6. Brygady Wileńskiej AK (1944–1952)*, Warszawa, 2002, s. 16; J. Wołkonowski, min. veik., p. 247; Z. Gluza, *Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowej, Tematy polsko-litewskie*, s. 140; M. Wardzyńska, min. veik., p. 86.

⁸R. Zizas, *Armijos krajovos veikla Lietuvoje 1942–1944 metais, Armija krajova Lietuvoje*, Vilnius, 1995, d. 1, p. 33; A. Bubnys, *Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej, Tematy polsko-litewskie*, 1999, s. 131.

⁹A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai...*, p. 200.

1943–1945 m. nuo AK kovotojų rankų žuvo 273 Lietuvos gyventojai¹⁰. Tai visoje Lietuvoje nužudytųjų skaičius.

Autorius apėlė civilių gyventojų ųudynių vietas Vilniaus ir Molėtų rajonuose, bendravo su jas išgyvenusiais asmenimis, jų giminaičiais, nužudytuosius pažinojusiais asmenimis. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad dauguma tokių liudijimų yra antriniai, šalutiniai, nes nuo tragiškų įvykių praėjo pernelyg daug laiko, tikrųjų liudininkų beveik nėra arba aptariamų įvykių metu jie buvo maži vaikai (su retomis išimtimis). Todėl autorius surinkti liudijimai dažniausiai tėra iš senelių, tėvų ar kitų giminaičių girdėtų įvykių versijos. Pėz., su autoriumi kalbėjęs Klemensas Drublionis asmeniškai žinoti apie prie Giedraičių ųuvusius lietuvių policininkus ir vežiką Juožą Jurevičių negalėjo, nes jis gimė 1942 m. Arba autoriaus neidentifikuota Emilijos ir Alfonso Stašelių tarnaitė (Elena Simaškaitė), pasakojusi kitokią išgyventų įvykių versiją, nei pateikė tuometinis Dubingių kunigas Jonas ųvinys (AK partizanams nušovus šeimininkę ir 8 metų jos dukrą, ji buvo nuvaryta į kamarą. Ten į ją šauta. Ji buvo labai sunkiai sužeista, įkrito į rūšį, kuriame ilgai pragulėjo, po to šiaip taip pajėgė iš ten išsigauti ir stengėsi rasti pagalbos. Sugebėjo nueiti iki vienos iš kaimyninių sodybų, kur nualpo. Sodyboje pasirodęs kunigas Jonas ųvinys perrišo ųaizdas, suteikė paskutinį patepimą. Po to ji buvo nugabenta pas seserį į už kelių kilometrų buvusį Jančiūrų kaimą. Netrukus nuvežta pas motiną į Giedraičius. Ukmergės ligoninėje ji nesigydė¹¹).

P. Rokickis paneigia nemažai Lenkijos istoriografijoje įsigalėjusių mitų ir stereotipų. Tačiau kai kuriuos iš jų autorius kartoja. Lenkijos istoriografijoje įsigalėjusi nuomonė, kad pagrindinis Lietuvos vietinės rinktinės (toliau – LVR) steigimo tikslas ir uždavinys – kova su partizanais Vilniaus krašte (p. 146). Reikėtų patikslinti, kad vokiečiai LVR kelė tikslą kovoti su sovietiniais (raudonaisiais) partizanais. Vokiečių okupacinė valdžia leido įsteigti LVR, siekdama įvykdyti Lietuvoje iki tol nepavykusią mobilizaciją, gauti lietuvių karių frontui¹². O lietuviai LVR organizavo turėdami iliuziją, kad ji bus atkurta Lietuvos kariuomenės branduolys. Siekta ir įsitvirtinti Vilniaus krašte. Taigi LVR steigimą reikėtų vertinti platesniame, vokiečių okupacinės valdžios politikos Lietuvoje kontekste.

Autorius teigia, kad nužudžius tris vokiečius Švenčionių apylinkėse 1942 m. pavasarį, vietinė lietuvių policija ir šauliai dalyvavo Švenčionių ir Adučiškio gyventojų vyrų ųudynėse (p. 135). Tikslus nužudytųjų skaičius nežinomas (jis svyravo nuo kelių dešimčių iki lenkų pogrindžio šaltiniuose nurodomo apie 1,5 tūkst.). Dr. Rimanto Zizo

¹⁰ Ten pat, p. 201.

¹¹ E. Simaškaitės 1988 m. liudijimas, autorės asmeninis archyvas.

¹² P. S t a n k e r a s, Vokietijos vidaus politika įtraukiant Antrojo pasaulinio karo metais užimtų Baltijos šalių gyventojus į policijos ir karinius dalinius ir jos rezultatai, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sud. Č. Laurinavičius, A. Anušauskas, Vilnius, 2007, p. 234.

tyrimai rodo, kad buvo nužudyta apie 100 žmonių, o vokiečiai paskelbė didesnę nužudytųjų skaičių propagandiniiais, gyventojų įbauginimo tikslais¹³. Dr. P. Rokickis pažymi, kad panašią į Švenčionių apylinkės gyventojų egzekuciją buvo ir daugelyje kitų Vilniaus krašto vietovių, tik mažesnio masto (p. 135). Tačiau jis nurodo tik vieną konkretų atvejį, kai 1943 m. rugsėjo 17 d. už lenkų pogrindžio žmonių nužudytą lietuvių kriminalinės policijos valdininką M. Padabą buvo sušaudyta 10 Vilniaus lenkų inteligentų (p. 136). Pastebėtina, kad autoriaus minimų akcijų būta nedaug. Be akcijos Švenčionių apylinkėse, galima paminėti 1942 m. gegužės 25 d. akciją Valkininkuose, kai už nušautą vokiečių buvo sušaudyta 20 asmenų¹⁴. Reikia atkreipti dėmesį, kad lenkų pogrindžio duomenys nebuvo visiškai tikslūs, jie dažnai padidinti siekiant kompromituoti lietuvių administracijos veiksmus. Realiai padėtis Vilniaus krašte nebuvo tokia tragiška, kaip buvo pranešama Lenkijos emigracinei vyriausybei Londone. Pastebėtina, kad Vilniaus krašte buvo sutelkta keletas lietuvių policinių batalionų. Jų santykiai su gyventojais lenkais buvo sudėtingi, tačiau nepasiekė nežaboto, nekontroliuojamo antagonizmo, neįvykdyta didesnių masinio, kolektyvinio keršto akcijų už batalionų karių žūtis. Kai kurie batalionai, pvz., Pietryčių Lietuvoje dislokuotas 253-iasis lietuvių policijos batalionas, glaudžiai bendradarbiavo su kaimų gyventojais, gindamas juos nuo sovietinių partizanų plėšikavimų. Toks bendradarbiavimas iš dalies nulėmė gerai žinomą Kaniūkų kaimo tragediją (sovietiniai partizanai kaimą sudegino, nužudė apie 35 žmones).

P. Rokickis pakartoja Lenkijos autorių darbuose įsigalėjusį stereotipą, kad vokiečių valdžios Lietuvoje vykdytą gyventojų mobilizaciją darbams į Vokietiją vietinė lietuvių administracija nukreipė išskirtinai į gyventojus lenkus (p. 136–137). Tokiai nuomonei susiformuoti įtakos turėjo lenkų pogrindžio Vilniaus krašte šaltiniai, kuriais Lenkijos tyrinėtojai rėmėsi daugiausia. Tačiau išlikę vokiečių okupacijos metų archyviniai šaltiniai, remiantis kuriais parengti lietuvių istorikų darbai, rodo, kad padėtis nebuvo tokia viena-reikšmiška. A. Bubnio tyrimai liudija, kad pradinio vokiečių okupacijos etapu (1942 m.) prievartinis vežimas darbams į Vokietiją iš tiesų buvo labiau nukreiptas į lenkus ir rusus¹⁵. Dr. Justino Braslauskos skaičiavimais, tada iš Lietuvoje privalomų surinkti 37,5 tūkst. asmenų buvo surinkta 13 tūkst., iš kurių Vilniaus apygardoje 8,5 tūkst., kiti – likusiose apygardose¹⁶. Tačiau 1943–1944 m. vokiečių valdžios požiūris į lietuvius pakito. 1943 m. žlugus lietuvių SS legiono suformavimo akcijai, darbams į Vokietiją privalomų surink-

¹³ R. Zi z a s, Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, sud. Č. Laurinavičius, Vilnius, 2013, p. 91.

¹⁴ Ten pat, p. 91.

¹⁵ A. B u b n y s, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 373.

¹⁶ J. B r a s l a u s k a s, Okupacinė darbo prievolių politika Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 15, 2015, p. 55.

ti asmenų kontingentai buvo gerokai padidinti „lietuviškose“ apskrityse. Pvz., 1944 m. pradžioje iš Kauno miesto ir apskrities darbams buvo išvežti 1667 asmenys, iš Vilniaus miesto ir apskrities – 1307¹⁷. Be to, reikia prisiminti, kad tuometinėje Vilniaus apygardoje gyveno ne tik lenkai, bet ir lietuviai, rusai, baltarusiai. Jie taip pat buvo išvežami. Išlikę archyviniai duomenys rodo, kad tarp išvežtų darbams ir grįžusių į gimtinę Švenčionių ir Trakų apskrityse 1945–1946 m. buvo daug lietuvių¹⁸. Taip pat reikia atkreipti dėmesį į tai, kad lenkams (kaip rusams ar baltarusiams), kitaip, nei lietuviams, negrėsė mobilizacija į Vokietijos kariuomenę ar jos pagalbinius dalinius. Lietuvos istoriografijoje nurodoma, kad kelios dešimtys tūkstančių lietuvių karo metais buvo mobilizuota į įvairius Vokietijos kariuomenės dalinius¹⁹.

Autorius pervertina lietuvių apgyvendinimo akcijos mastus Vilniaus krašte (p. 137–138). Jis teigia, kad 1942 m. pabaigoje iš savo ūkių Vilniaus apskrities šiaurinėje dalyje buvo iškeldinta per 1 tūkst. lenkų šeimų ir kad ši akcija turėjo reikšmingą įtaką etninės struktūros ir nuosavybės persiskirstymui (p. 137). Autorius iš esmės rėmėsi lenkų tyrinėtojos Marios Wardzyńskos darbu. Ši tyrinėtoja daugiausia naudojos lietuvių pogrindžio šaltiniais, kurie nevisiškai objektyviai nušvietė buvusią padėtį. Lietuvos tyrinėtojos dr. Arūnės Liucijos Arbušauskaitės, kuri pasitelkė Lietuvos, Lenkijos, Vokietijos, Rusijos archyvus, atlikti tyrimai rodo, kad Vilniaus apygardoje, konkrečiau Švenčionių, Trakų ir Vilniaus apskrityse, buvo iškeldintos 505 šeimos²⁰. Vokiečių okupacinei valdžiai pradėjus vokiečių repatriantų grąžinimą atgal į Lietuvą, į buvusius ūkius, juos turėjo palikti neseniai ten įkeltos lietuvių šeimos. Lietuvoje dar kartą buvo iškeldintos 937 šeimos, kurios buvo įkurdintos 12 apskričių: Alytaus – 132, Kauno – 60, Kretingos – 20, Lazdijų – 22, Šakių – 36, Švenčionių – 117, Telšių – 20, Trakų – 101, Ukmergės – 136, Utenos – 29, Vilniaus – 245, Zarasų – 19²¹. Juos kėlė į buvusius dvarus, lenkų ar rusų ūkius²². Vilniaus apskrityje buvo įkurdinta daugiausia antrą kartą perkeltų lietuvių šeimų. Tačiau abejotina, kad toks skaičius lietuvių šeimų galėjo smarkiai pakeisti apskrities gyventojų etninę struktūrą. Žinoma, lenkų ūkininkų ekonominė padėtis pablogėjo. Tačiau karo pabaigoje dauguma lietuvių šeimų paliko ūkius ir stengėsi sugrįžti į gimtinę, į Suvalkų kraštą. Išlikę dokumentai rodo, kad lietuviai ūkininkai iš Suvalkų krašto buvo tokios pačios aukos

¹⁷ R. Z i z a s, Tarpnacionalinė situacija..., p. 90–91.

¹⁸ 1945–1946 m. repatrijuotų ir apgyvendintų Švenčionių ir Trakų apskrityse asmenų sąrašai, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. R-754, ap. 4, b. 436, 440.

¹⁹ A. A n u š a u s k a s, Lietuvių dalyvavimas ginkluotose formuotėse, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, p. 197.

²⁰ A. L. A r b u š a u s k a i t ė, *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda, 2002, p. 165.

²¹ Ten pat, p. 270.

²² Ten pat, p. 269; R. Z i z a s, Tarpnacionalinė situacija..., p. 104.

kaip atimtų lenkų ar rusų ūkių savininkai. Jie buvo priversti palikti stiprius ūkius Suvalkų krašte, Lietuvoje jie tebuvo vokiečių ūkių valdytojai, kurie sugrįžus vokiečiams iš ūkių buvo iškelti, neleidus pasiimti net savo iš Suvalkų krašto atsigabentų gyvulių ar namų apyvokos daiktų. Jų padėtis Vilniaus apskrityje buvo nepavydėtina. Juos nuolat terorizavo AK kovotojai, grasindami nužudyti, liepdami nešdintis į „Kauno Lietuvą“. Vienos iš tada atkeltų lietuvių šeimos narė pasakojo apie tėvų patirtį: „Armija krajova keršijo Lietuvai: kodėl lietuviai ten atsirado? Buvo manoma, kad Vilnius – lenkų sostinė. O čia atvežė lietuvius. Dėl to žmonės buvo nepaprastai skriaudžiami. Lenkai grasino sušaudyti ir nušovė ne vieną iš lietuvių, kiti suspėjo išvažiuoti.“²³ Vėliau vokiečių nurodymu dalis buvusių savininkų lenkų buvo gražinta atgal į savo ūkius, todėl bendras lietuvių ir lenkų šeimų gyvenimas labai radikalizavosi. Žinoma, buvo ir gražaus sugyvenimo pavyzdžių, kai ir atkelta, ir išsikelti turėjusi šeima glaudėsi viename name²⁴.

Kelios smulkios pastabos: nenuosekliai rašoma ZSRR ar ZSSR (p. 84, 112–113, 122 ir kt.), kai kur klystama dėl vietovardžių (p. 126, 381 turėtų būti Alunta; p. 49 ir kt. Murališkės), asmenvardžių (p. 55, 347, 376 turėtų būti Rasa Visockaitė, p. 45, 346, 362 – Klemensas Drublionis).

Apibendrinant galima tvirtinti, kad dr. Pawelo Rokickio darbas yra solidus mokslinis tyrimas, kurį galima priskirti prie objektyvių Lenkijos istoriografijos darbų. Autorius sąžiningai, be išankstinio politinio angažuotumo rekonstravo Glitiškių ir Dubingių įvykius, kuriuos reikėtų vertinti kaip išimtį abiejų tautų konfrontacijoje. Juos lėmė artėjanti karo pabaigos atomazga.

Dr. P. Rokickiui galima tik pritarti, kad reikia toliau diskutuoti netgi pačiomis sudėtingiausiomis ir skaudžiausiomis temomis, nepaisant to, kad lietuvių ir lenkų istorikai skirtingai interpretuoja tam tikrus įvykius (pvz., požiūris į Armiją Krajovą Vilniaus krašte, Vilniaus ir jo krašto priklausomybę 1939–1940 m. ir kt.).

Vitalija Stravinskienė

²³ L. L i u t k u t ė, „Vargo paukščiai“: Suvalkų krašto lietuvių priverstinis perkėlimas į Lietuvą 1941 m., *Oikos*, 2013, nr. 1, p. 117.

²⁴ Ten pat, p. 123–124, 131.

Iš sovietmečio reiškinių stalinizmo tyrinėjimų įdirbis yra didžiausias, kaip ir skaitytojų auditorija. Neatsitiktinai šie tyrimai įgyja nemažą politinę potekstę, o turint omenyje milžinišką nuo režimo nukentėjusių aukų skaičių bei neįtikėtinas valstybės intervencijas į žmonių gyvenimus, žvilgsnis į to meto visuomenę dažniausiai yra sietinas su „iš viršaus“ vykusia mobilizacija, monolitiškai pateikiama politine ir socioekonominė aplinka. Tačiau sovietinė sistema yra kur kas sunkiau interpretuojama, kai imamasi analizuoti vėlyvąjį sovietmetį. Šiam laikotarpiui monolitiškumo rėmai būtų per siauri. Tai gerai parodo čia aptariamas mokslinių redaktorių Neringos Klumbytės ir Gulnaz Sharafutdinovos suburto autorių kolektyvo parengtas straipsnių rinkinys.

Istoriografijoje nusistovėjo net kelios sovietinės sistemos lankstumą aptariančios pozicijos. Viena jų, atstovaujama antropologų, parodo totalitarinės sistemos daugiaplaniškumą, sugebėjimą įterpti įvairesnes reikšmes, ne vien griežtai nuleisti partinius ideologinius uždavinius, tačiau ir palikti suplanuotą erdvę visuomenės narių poreikiams. Nors galima teigti, jog šioje kryptyje bet kokia dinamika, veikėjų poreikių tenkinimas yra nuosavas sistemos išteklius, t. y. fundamentaliai pagrindžiamas sistemos sąranga ir ją supančia sovietine kosmologija. Antroji, atstovaujama istorikų revizionistų ar postrevizionistų, tyrinėja sovietinę sistemą kaip gana įprastą sistemą, kurioje veikia panašūs kaip ir kitose moderniose valstybėse interesai, tapatumo konfliktai ir kiti visuomenės dinamiką kuriantys reiškiniai. Tiriant pavienius reiškinius, tokius kaip visuomenės socialinės praktikos, sovietinė kasdienybė, šie požūriai gerokai persidengia ir net koreliuoja, pirmajam požūriui parodžius įvairumą legitimuojančius bei integruojančius svertus, o antrajam – atskleidžiant vidinių subjektų motyvaciją, siekius ar išorės veiksmų įtaką vidinei dinamikai. Kitaip tariant, ankstyvasis totalitarizmo teoretikų Merle'o Fainsodo ar Hannos Arendt monolitinio totalitarizmo variantas, akcentuojantis politinę kontrolę, nėra veiksmingas tiriant postalininį laikotarpį, juo labiau – visuomenės dinamiką, atskirų socialinių grupių tapatumą, interesus bei strategijas.

Aptariamos studijos autorių požūris yra artimesnis pirmajam, t. y. tyrėjų, dirbančių antropologijos srityje ir tiriančių socialistinės visuomenės, tačiau juo neapsiriboja. Panašiai kaip ankstyvieji totalitaristai jie sovietinę sistemą laiko unikalia politine-kultūrine sistema, turinčia savas, tik jai būdingas reikšmes, ir socialinę ar kultūrinę dinamiką joje pagrindžia toje sistemoje pripažįstamais poreikiais ir leidžiamomis ribomis. Ryškūs šio požūrio atstovai – JAV dirbantys antropologai Aleksejus Jurčakas bei Sergejus Ušakinas. Savo darbe apie paskutiniąją sovietmečio kartą, komjaunimui priklausančius atstovus, A. Jurčakas vartoja terminą „pakeitimas veiksmė“ (*performative shift*) ir parodo

sistemai būdingą rutinizaciją¹, kai nusistovi ideologiškai privalomos praktikos, bei savotišką racionalizaciją, kai sovietinės šalies gyventojai išmoksta manevruoti taisyklėmis, kūrybiškai interpretuoja jas gyvenime, tačiau tai tampa ne opozicija ar iššūkių sistema, o integralia tuometinės sistemos ir kasdienybės dalimi, kuri nėra vien politinė-institutinė sąranga, bet kiek dinamiškesnė ją supanti visuomenės aplinka. Panašiai sovietinės sistemos lankstumą traktuoja ir S. Ušakinas, kuris, pavyzdžiui, yra atskleidęs, jog netgi septintajame–aštuntajame dešimtmetyje paplitusi „savilaida“ (*samizdat*) sistemos atžvilgiu dažniausiai nebuvo tiesiogiai opozicinė, ji naudojosi tuo pačiu dominuojančiu diskursu ir jo simboliniu lauku². Tuo metu revizionistai nebuvo linkę sureikšminti pačios sistemos unikalumo, jiems būdingas nuosaikus požiūris į sovietinę sistemą (pvz., tyrinėtojos Sheilos Fitzpatrick darbai), kuriai, anot jų, kaip ir kitoms sistemoms būdinga visuomenė, sudaryta iš gana įvairių segmentų, turinčių savų interesų ir pagal jiems prieinamus išteklius bei galimybes sugebančių siekti savų tikslų. Kadangi pats veikėjų manevravimas yra gana universalus, tam tikrais sovietmečio periodais taikomos praktikos neretai būna panašios į kitų (ne socialistinių) valstybių elgsenos modelius, tam tikri bruožai yra perimami vieni iš kitų, t. y. galioja transnacionalumo principas. Kita vertus, minėtiems antropologams bei revizionistams yra bendri pastebėjimai apie „apačioje“ esančių praktikų įvairovę, įvairius dalyvių, kitaip tariant, visiems jiems nepriimtinas žiūrėjimas į sistemą kaip į monolitinį darinį. Pastarasis požiūris yra būdingas Šaltojo karo vanagams, nors A. Jurčako bei S. Ušakino mintys itin nekontrastuoja su dinamiškesniu totalitarizmo apibūdinimu, todėl jie ir nevengia remtis tam tikromis totalitaristinės mokyklos įžvalgomis, ypač apie politinės sistemos idėjų įteisinimą, politinę kontrolę. Pavyzdžiui, A. Jurčakas taiko prancūzų filosofo Claude'o Lefort'o mintis.

Recenzuojama studija savita tuo, kad jos autoriai sugeba neapsiriboti vienu požiūriu. Atsisakę sovietinę kasdienybę vaizduoti vien kaip pilką ir stagnuojančią, jie atsiveria gana plačiam sąveikų tarp sovietinės ir kitokių visuomenių identifikavimui, pastebėdami individualizmo bruožus, piliečių dalyvavimą, sveikatos, seksualumo ir panašius klausimus, didelį dėmesį skirdami sovietinės visuomenės vartojimo analizei. Neatsitiktinai autoriai peržengia tokius įsivyravusius sovietmečio tyrimų binarizmus kaip dominavimas ir rezistencija, socializmas ir liberalizmas, vengia perdėto Šaltojo karo klasifikavimo, jog vien Vakaruose yra įmanomos liberaliosios linijos, o SSRS sietina tik su socializmo praktikomis, taip pat atsiriboja nuo pernelyg įsivyravusios „stagnacijos“ paradigmos. Autoriai imasi parodyti, jog vėlyvuju sovietmečiu veikė ir transnacionalumas, ir kūrėsi gana autonomiškos erdvės privatiems interesams, pramogoms ar sentimentams reikštis (pvz.,

¹ A. Yurchak, *Everything Was Forever until it Was no More*, Princeton University Press, 2005.

² S. A. Oushakine, The Terrifying Mimicry of Samizdat, *Public Culture*, Vol. 13, Nr. 2, 2001, p. 191–214.

Roberto Edelmano pastebėjimas dėl futbolo „Spartako“ austruolių³). Parodoma, jog net perimami reiškiniai nėra svetimkūniai, jie įprasminami kasdienybėje, adaptuojami. Tuo pačiu, kaip parodo Kate Brown straipsnis apie „atominis miestus“ – Čeliabinską (TSRS) ir Ričlandą (JAV) ir savotiškai bendrą valstybės projektuojamų „viduriniųjų klasių“ fenomeną, svarbu pastebėti, jog Šaltojo karto epocha lemdavo tam tikrus visiškai (pagal savo prigimtį) skirtingų sistemų panašumus.

Šią knygą simboliškai apibūdina Dominico Boyerio straipsnis, kuriame iš ontologinių pozicijų aptariamas nuolatinis socializmo ir liberalizmo sąveikavimas, tarpusavio priklausomybė. Tai gerai matyti sovietmečio visuomenės įtampos: individo autonomiškumo protrūkiai ir visuomeniniai santykiai bei įsipareigojimai. Pavyzdžiui, Olgos Livšinos darbas, kuriame aptariamas rusų rašytojo Juzos Aleškovskio atvejis, neblogai atskleidžia sovietinei inteligentijai būdingą įtampą ir įsipareigojimus valstybei, tuometinio mokslo proteguojamą optimizmą, tam tikrą „antisisteminį patosą“, kylantį matant įvairius absurdus kasdienybėje. Atsiskleidžia daugiasluoksniškumas. Neringa Klumbytė, aprašydama satyros ir humoro žurnalo „Šluotos“ atvejį, parodė, jog žurnalas, skatindamas skaitytojų skundus bei pateikdamas įvairius „išjuokimo“ siužetus, paremtus konkrečių žmonių pavyzdžiais ir užfiksuotais reiškiniais (pvz., vadovų-šeimininkų, nepakankamo vartojimo ar vaidmenų šeimoje klausimais), buvo ne vien disciplinuojanti priemonė palaikant sovietinę etiką, tačiau ir tapdavo dažno individo interesu, dėmesio atkreipimu į jiems rūpimus klausimus bei galimybe ginčyti sovietinę moralę, ją įvairiau interpretuoti. Anot N. Klumbytės, taikant satyros ir humoro raišką bei tam tikrus siužetus, galima matyti ne vien moralinį aktyvumą, bet ir būdus pritaikyti ezopiškumą, naudoti perkeltines prasmes, skeptiškai vertinti ne vien atskirų piliečių elgseną, bet ir iš sistemos ydingumo kylandčius reiškinis. Šis dalyvavimas reiškė ne buvimą už sistemos ribų, bet galimybę interpretuoti sovietinę etiką, surasti būdų turėti įvairesnę nuomonę, formaliai pripažįstant ideologinius reikalavimus (p. 91–117). Labai svarbu, jog minėtų autorių, taip pat Lariso Honey, Sergejaus Žuko, K. Brown, R. Edelmano, Benjamino M. Sutcliffo tyrimai iliustruoja sovietiniam žmogui vėlyvuuoju sovietmečiu atsiradusias manevravimo galimybes, didesnę laisvumą, tuo pačiu nesureikšminant šio manevravimo kaip disidentinės laikysenos ar antisisteminės veiklos, kaip darė ne vienas sovietmečio tyrinėtojas. Rinkinyje pateikiami straipsniai akivaizdžiai parodo, jog sistema ir visuomenė vėlyvuuoju sovietmečiu tapo labiau niuansuota, turėjo įvairių nišų bei leido asmenims plačiau interpretuoti reikalavimus.

Verta išsakyti porą pastebėjimų, kurie galėjo padėti giliau pažvelgti į vėlyvojo sovietmečio visuomenę. Pirma, straipsniuose daugiausia dėmesio skiriama centrui ir Rusijai, taip pat vakarinėms SSRS periferijoms (Lietuvai, Ukrainai), tačiau itin aktualu būtų

³ Būtų įdomu palyginti straipsnio autoriaus argumentus su lietuvių istoriko T. Vaisetos pastebėjimais apie „nuobodulio visuomenę“.

pastebėti kontrastus tarp atskirų SSRS periferijų. Antra, rinkinyje daugiau koncentruojamasi į gyvensenos apsektus, tačiau beveik nekalbama apie etninius, nacionalinius procesus, kurie, ypač periferijose, vėlyvuoju sovietmečiu darėsi akivaizdūs, ir, net jeigu jų nesiimama nagrinėti, svarbu nubrėžti aiškesnį santykį su jais.

Aktualu šį darbą kontekstualizuoti Lietuvos sovietmečio tyrimų kontekste. Pirmą, viena rinkinio mokslinių redaktorių N. Klumbytė figūruoja ir Lietuvos sovietmečio tyrimų lauke, iš dalies įsiterpdama į vietinį sovietmečio interpretacijų diskursą, taip pat keliuose tyrimuose aktyviai nagrinėdama įvairius sovietinės Lietuvos reiškinius. Antra, Lietuvoje, kitaip, nei Vakarų šalyse, labiau dominuoja postalinizmo ar vėlyvojo sovietmečio tyrimai nei ankstyvojo sovietmečio. Tiriama nomenklatūra (Saulius Grybkauskas, Vilius Ivanauskas, Marius Ėmužis, Vladas Sirutavičius), nematomi visuomenės mechanizmai (Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Valdemaras Klumbys), visuomenės ateizacija (Nerija Putinaitė), rutinizacija („nuobodulio visuomenė“, Tomas Vaiseta), kultūros elitas (Aurimas Švedas, V. Ivanauskas, V. Klumbys), „kaimiškas pokytis“ (V. Davoliūtė) ir pan. Lietuvoje sovietmečio tyrimų istoriografija pagreitintu būdu pereina prie JAV sovietinės sistemos tyrimų pakopos. Praėjusį dešimtmetį nemažai jaunosios kartos istorikų kvestionavo monolitinį požiūrį į sovietmetį, būdingą dešimtojo dešimtmečio istorikų darbams, parodydami akivaizdų šio nepakankamumą. Šiandien ryškėja kita perskyra tarp požiūrių, ar galėjo sovietinė sistema kaip nuosavą išteklių apimtį su „marksistine-leninistine“ ideologija tiesiogiai nederančią elgseną, ar tai buvo svetimkūnis ir iššūkis pačiai sistemai, ardeš jos pamatus, ar tai buvo nauji mechanizmai, padėję partiniam elitui išlaikyti balansą ir plėtoti režimą. Pavyzdžiui, A. Ramonaitės, J. Kavaliauskaitės požiūriu, „paralelinė visuomenė“ ir jos praktikos tiesiogiai vedė prie Sąjūdžio susikūrimo⁴. O Paulius Subačius⁵ ir N. Putinaitė⁶ atkreipia dėmesį, jog režimas turėjo galimybių remtis įvairiomis visuomenę mobilizuojančiomis praktikomis (pvz., etniškumo laikysenos), ne vien tiesmukai brukant socialistines vertybes. Itin vertingas šio darbo rezultatas, jog daugelyje straipsnių parodoma, kaip išvengti panašių binarizmų, atskleidžiant sistemos lankstumą bei sovietinių piliečių laikysenų daugiasluoksniškumą, ne vien naujai įprasminant sovietinės kasdienybės paveikslą, ją *de facto* keičiant, tačiau ir parodant, jog dalis šios kaitos lėmė didelę vidinę įtampą sovietinėje visuomenėje.

Vilius I v a n a u s k a s

⁴ *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė, Vilnius, 2011.

⁵ P. Subačius, *Liminalios tapatybės Justino Marcinkevičiaus sovietmečio lyrikoje, XX amžiaus literatūros teorijos: konceptualioji kritika*, Vilnius, 2010, p. 370–391.

⁶ N. Putinaitė, *Nemutrūkusi styga*, Vilnius, 2007.